

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΜΠΕΗ
(Α.Μ.:1012202003032)

**Θέμα: «Αγγελική Παναγιωτάτου (1878-1954): Η πρώτη εμπνευσμένη
φοιτήτρια της Ιατρικής Σχολής Αθηνών»**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένη Ζυμή
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	4
Α΄ Κεφάλαιο	
Ιστορία της εκπαίδευσης για κορίτσια και γυναίκες στην Ελλάδα διαχρονικά.....	6
1.1.Η εκπαίδευση για γυναίκες και κορίτσια κατά τον 19 ^ο αιώνα.....	6
1.2.Η εκπαίδευση για γυναίκες και κορίτσια κατά τον 20 ^ο αιώνα.....	28
Β΄ Κεφάλαιο	
Η πορεία της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και το πρώτο μισό του 20ου αιώνα.....	35
2.1.Η παρουσία των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση κατά τον 19 ^ο αιώνα.....	35
2.2.Η παρουσία των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση κατά τον 20 ^ο αιώνα.....	40
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η περίπτωση της Αγγελικής Παναγιωτάτου.....	45
3.1.Βίος και σπουδές.....	45
3.2.Η διδασκαλική της καριέρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.....	48
3.3.Το φιλανθρωπικό έργο της Αγγελικής Παναγιωτάτου και η προσφορά της στην ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου.....	53
Επίλογος.....	57
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	62
Παράρτημα.....	67
Περίληψη.....	70

Πρόλογος

Το θέμα της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας, είναι συνυφασμένο με την διερεύνηση της περίπτωσης της Αγγελικής Παναγιωτάτου, η οποία αφενός μεν είχε υπάρξει η πρώτη φοιτήτρια της Ιατρικής στον ελλαδικό χώρο, ενώ επίσης επρόκειτο στην πορεία να ασχοληθεί επισταμένα με το διδακτικό έργο στην Ιατρική Σχολή των Αθηνών για πολλές δεκαετίες. Θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ένας βασικός στόχος που τίθεται μέσα από την συγκεκριμένη πτυχιακή, είναι το να αναδειχθεί μέσα από ένα παράδειγμα, όπως αυτό της Αγγελικής Παναγιωτάτου, η εξελικτική πορεία, ειδικά, ως προς την ανώτατη και ακαδημαϊκή εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα, κατά την διάρκεια του 19^{ου} αλλά και κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Θα ήταν δυνατόν να επισημανθεί σε αυτό το σημείο το ότι τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο επίσης και σε άλλες χώρες και κοινωνίες (ακόμα και στον ίδιο τον δυτικό κόσμο) η πανεπιστημιακή εκπαίδευση των γυναικών κάθε άλλο παρά είχε υπάρξει δεδομένη για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Μέσα από μια τέτοια διερεύνηση ωστόσο, είναι επίσης χαρακτηριστικό εδώ και το ότι η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία επιχειρεί να αναδείξει και το σύνολο των διαφόρων προσπαθειών που είχαν λάβει χώρα ήδη ακόμα και από τον 19^ο αιώνα, με στόχο την επέκταση των ευκαιριών για τις γυναίκες στο χώρο της εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένης της περίπτωσης των σπουδών τους στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Είναι ενδεικτικό εδώ μάλιστα, και το ότι τέτοιες προσπάθειες εν πολλοίς είχαν λάβει χώρα εκ μέρους ορισμένων εκ των πρωτοπόρων μελών και προσωπικοτήτων του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα ήδη από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αν και την ίδια στιγμή δεν είχαν λείψει και οι περιπτώσεις πεφωτισμένων ανδρών που επίσης είχαν τονίσει την σημασία της ανάπτυξης ακόμα περισσότερο της γυναικείας εκπαίδευσης και μάλιστα σε όλες τις βαθμίδες της.

Η περίπτωση της ίδιας της Αγγελικής Παναγιωτάτου εδώ συγχρόνως, έχει ιδιαίτερη σημασία κι από την άποψη, ότι πέραν του ότι είχε υπάρξει η πρώτη φοιτήτρια της Ιατρικής στην Ελλάδα, παράλληλα ήταν και η πρώτη διδάσκουσα υφηγήτρια. Ενδεικτικό των σχετικών προκαταλήψεων αναφορικά με μια τέτοια προοπτική για την Τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα, ήταν το ότι κατά την διάρκεια της πρώτης της παράδοσης ως υφηγήτριας στις 10

Μαρτίου του 1910 είχαν λάβει χώρα σοβαρά επεισόδια εκ μέρους φοιτητών που δεν δέχονταν εντός του χώρου του πανεπιστημίου μια γυναίκα ως διδάσκουσα.

Εισαγωγή

Η Αγγελική Παναγιωτάτου είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως συνιστά μια από εκείνες τις περιπτώσεις γενναίων γυναικών, οι οποίες διαχρονικά και στην διάρκεια περιόδων της ιστορικής πορείας της ελληνικής κοινωνίας, είχαν επιδείξει ένα ιδιαίτερο πάθος και αποφασιστικότητα αφενός μεν για να πραγματοποιήσουν το προσωπικό τους όνειρο περί μόρφωσης και αφετέρου να σπάσουν τα δεσμά μιας σειράς βαθύτερων αντιλήψεων και ιδεών που διαχρονικά μπορεί να κρατούσαν δέσμιες τις γυναίκες σε ένα επίπεδο κατώτερο από εκείνο των ανδρών. Η ίδια αναμφίβολα εξάλλου αποτέλεσε, όντας η πρώτη γυναίκα καθηγήτρια στην Ιατρική Σχολή Αθηνών, μια επαναστατική και ριζοσπαστική μορφή στα πλαίσια της ιστορίας της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα.

Μέσα από τη συγκεκριμένη διπλωματική άλλωστε, ο βασικός μας στόχος είναι να εξετάσουμε, ότι μέσα από την ακαδημαϊκή δράση, την επιστημονική έρευνα, αλλά και την κοινωνική της προσφορά, η Αγγελική Παπαγιωτάτου έγινε ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα, ως προς την παρουσία του γυναικείου φύλου στην ακαδημαϊκή εκπαίδευση και στο χώρο της εκπαίδευσης εν γένει.

Σε αυτό το σημείο, θεωρούμε αναγκαίο να αναφέρουμε και μια σειρά από συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία κατά την γνώμη μας μπορούν να αποτελέσουν βασικό γνώμονα, σε σχέση με την ανάλυση και τα στοιχεία που επιχειρούμε να συνδυάσουμε με έναν όσο το δυνατόν πιο κριτικό τρόπο. Αυτά έχουν ως ακολούθως: α) Έπαιξε κάποιο ρόλο το οικογενειακό, κοινωνικό, ταξικό και οικονομικό υπόβαθρο της Αγγελικής Παναγιωτάτου στο γεγονός ότι επηρέασε την πορεία στο χώρο της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης στα τέλη του 19^{ου} προς αρχές του 20^{ου} αιώνα και β) Η Αγγελική Παναγιωτάτου με την πορεία και το έργο της στο πεδίο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, υπήρξε πρότυπο και παράδειγμα προς μίμηση, σχετικά με την ενασχόληση των γυναικών με τον ακαδημαϊκό, εκπαιδευτικό χώρο.

Εδώ συγχρόνως, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε το ότι η μεθοδολογία, που ακολουθήθηκε, ήταν αυτή της βιβλιογραφικής επισκόπησης. Στα πλαίσιά της, πιο συγκεκριμένα, ασχολούμαστε, με την συλλογή στοιχείων και πληροφοριών που αντλούνται μέσα από βιβλία και άρθρα επιστημονικών περιοδικών, καθώς και μέσα από πρωτογενείς πηγές, όπως είναι κείμενα και εκθέσεις της ίδιας της Παναγιωτάτου. Όλες αυτές οι πληροφορίες, επιχειρείται εδώ να συνδυαστούν μέσα από μια όσο το δυνατόν πιο κριτική ματιά.

Ένα πλαίσιο, με άλλα λόγια, το οποίο εκείνη την εποχή διακρινόταν από μια έντονη κυριαρχία -και μάλιστα σε υπερβολικό βαθμό- ενός πατριαρχικού τρόπου σκέψης. Ο τελευταίος διαχρονικά άλλωστε (και ακόμα και ως κάποιες δεκαετίες πριν) δεν έπαψε να καθορίζει πολλές πτυχές και πεδία του δημόσιου, αλλά και του ιδιωτικού βίου των γυναικών. Πεδία, όπως το οικογενειακό δίκαιο, η αγορά εργασίας, η οικονομία και ο τομέας αντίστοιχα που είναι σχετικός με το θέμα των μισθών και του αιτήματος των γυναικών περί μεγαλύτερης ισοτιμίας σε αυτό το ζήτημα ή από την άλλη μεριά, το πεδίο των ίσων ευκαιριών στην Εκπαίδευση.

Υπό το πρίσμα όλων των παραπάνω στοιχείων, σε αυτήν την διπλωματική διερευνούμε και την παρουσία του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα, κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, όπως επίσης και στη διάρκεια τουλάχιστον του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Μια τέτοια εξέταση εδώ άλλωστε, είναι συνδεδεμένη άμεσα με την προσπάθεια μας να «ανιχνεύσουμε» το ευρύτερο κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Ελλάδας εκείνης της περιόδου ως προς το δικαίωμα των γυναικών στη μόρφωση ή ακόμα και την ακαδημαϊκή τους πρόοδο και διάκριση. Το πρώτο κεφάλαιο έτσι, ασχολείται με την διερεύνηση της ιστορίας της εκπαίδευσης για τα κορίτσια και τις γυναίκες στην Ελλάδα διαχρονικά, αλλά με το κέντρο βάρους να πέφτει από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Αντίστοιχα, ένα δεύτερο κεφάλαιο επιχειρεί να ιχνηλατήσει στοιχεία, αναφορικά με την παρουσία των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα.

Αντίστοιχα, σε ένα τρίτο κεφάλαιο εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στην περίπτωση της Αγγελικής Παναγιωτάτου. Ειδικότερα, αυτή η ανάλυση και εξέταση ε, είναι συνδεδεμένη παράλληλα και με το ζήτημα των αγώνων που είχαν ξεκινήσει ήδη κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σχετικά με την προώθηση της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου. Αγώνων που αφορούσαν και τα πεδία της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αλλά και παράλληλα εκείνο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Το τρίτο αυτό κεφάλαιο εξετάζει πιο συγκεκριμένα, τα σχετικά με το βίο, αλλά και τις σπουδές της Παναγιωτάτου, αλλά συγχρόνως εστιάζει και σε κάποια στοιχεία και της διδακτικής της καριέρας στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, όπως και στο φιλανθρωπικό της έργο, αλλά και την δράση της σε πεδία, όπως αυτό των Τεχνών και των Γραμμάτων ειδικά εντός της ελληνικής κοινότητας στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

Α' Κεφάλαιο

Ιστορία της εκπαίδευσης για κορίτσια και γυναίκες στην Ελλάδα διαχρονικά

1.1. Η εκπαίδευση για γυναίκες και κορίτσια κατά τον 19ο αιώνα

Ως και τον 18^ο αιώνα, δεν είχε υπάρξει κάποιος ουσιαστικός λόγος εντός των κοινοτήτων του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού σχετικά με την ανάγκη για κάποιο σύστημα επίσημης και στοιχειώδους εκπαίδευσης για τα κορίτσια και τις γυναίκες. Κάτι τέτοιο, εν μέρει ήταν συνδεδεμένο άλλωστε και με το ότι διαχρονικά διάφοροι πόλεμοι, εισβολές, εναλλαγές ξένων κυριάρχων κλπ., μπορεί να δημιουργούσαν ένα τέτοιο κλίμα αβεβαιότητας, ώστε το θέμα της εκπαίδευσης όχι μόνο των γυναικών, αλλά ακόμα και των αγοριών και των ανδρών σε κάποιο βαθμό να τίθεται σε δευτερεύουσα μοίρα.¹

Η ένταξη των κοριτσιών στο χώρο της εκπαίδευσης στον ελληνικό κόσμο, φαίνεται πως είχε αρχίσει να προωθείται μετά τον 17^ο αιώνα, αν και ήταν πάλι σε πολύ μικρό βαθμό. Το 18^ο αιώνα, καθώς είχε αρχίσει να υφίσταται για τμήματα του Ελληνισμού μια διαδικασία οικονομικής ενδυνάμωσης, λόγω των προνομίων από το οθωμανικό κράτος, ως προς το θαλάσσιο εμπόριο, αλλά εξαιτίας επίσης και της εκμετάλλευσης ορισμένων διεθνών συγκυριών εκείνης της περιόδου (όπως ήταν η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή στα τέλη του 18^{ου} αιώνα) είχε αρχίσει παράλληλα να σημειώνεται και μια τάση ανάπτυξης των λεγόμενων κοινών σχολείων στα πλαίσια του ελληνικού κόσμου, σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης και όπου εν μέρει φαίνεται, ότι συμμετείχε και μικρός αριθμός κοριτσιών μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού.

Και πάλι όμως, σε γενικές γραμμές, και αυτό το στοιχείο άλλωστε θα αποτυπωθεί στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας στη διάρκεια και αρκετών δεκαετιών ακόμα και μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (ακόμα και στην διάρκεια του πρώτου μισού του 20ου αιώνα) είναι αλήθεια, πως διαχρονικά είχε εκφραστεί περισσότερο μια τάση αδιαφορίας, αρνητικότητας ή τουλάχιστον επιφύλαξης, αναφορικά με το ζήτημα περί της εκπαίδευσης των γυναικών. Κάτι τέτοιο ανέκαθεν ήταν συναφές βέβαια και του ότι οι γυναίκες στα πλαίσια των παραδοσιακών, κατά κύριο λόγο, αγροτικών και κτηνοτροφικών κοινωνιών του

¹Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, «Πρόλογος - Εισαγωγή» στο *Φύλο και Σχολική Πράξη*, - Συλλογή *Εισηγήσεων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 17

Ελληνισμού δεν είχαν σημαντικά κοινωνικά δικαιώματα. Ο ρόλος τους κυρίως περιοριζόταν στο πλαίσιο του οικιακού βίου και των οικιακών εργασιών.²

Σε κάποιο βαθμό και πριν από την επανάσταση του 1821 είναι αλήθεια, πως κάποιες γυναίκες που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα του Ελληνισμού, είχαν ήδη αρχίσει να έχουν την δυνατότητα της μόρφωσης. Αυτό ήταν εξάλλου συνδεδεμένο παράλληλα και με το ότι αυτά τα στρώματα του πληθυσμού είχαν πλέον επαφή με στοιχεία της κουλτούρας, του πολιτισμού και των κοινωνικών τάσεων της δυτικής Ευρώπης.³

Υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι τυχαίο, το ότι κατά την συγκεκριμένη εποχή, κι ενώ ήδη κυοφορούνταν και οι διαδικασίες της απελευθέρωσης του Ελληνισμού από τον οθωμανικό ζυγό, ήδη παρεχόταν μια στοιχειώδης εκπαίδευση σε κορίτσια των ανώτερων οικονομικά και κοινωνικά στρωμάτων σε περιοχές, όπως η Κωνσταντινούπολη. Αυτό το στοιχείο, επί παραδείγματι, αφορούσε τα κορίτσια των αριστοκρατικών οικογενειών των Φαναριωτών στην Πόλη. Ειδικά, οι Φαναριώτες φαίνεται πως κάποιες φορές απέδιδαν σημασία ακόμα και σε μια ανώτερη μόρφωση για τις κόρες τους, οι οποίες διδάσκονταν από οικοδιδασκάλους.⁴

Πάντως, ένα πιο οργανωμένο πλαίσιο συντονισμένων προσπαθειών, αναφορικά με το ζήτημα περί της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, είναι αλήθεια πως θα αρχίσει να υφίσταται σταδιακά από την εποχή της ίδρυσης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και μετά. Ήδη ακόμα και μεσούντος του Αγώνα για την Ανεξαρτησία και συγκεκριμένα κατά το 1825, η λεγόμενη Φιλόμουσος Εταιρεία επρόκειτο να ιδρύσει το πρώτο σχολείο θηλέων που λειτούργησε για ένα μόνο χρόνο στην Αθήνα και που είχε την ονομασία «Παρθενών». Διευθυντής του ήταν ο σημαντικός λόγιος και δάσκαλος της εποχής Νικητόπουλος, αλλά το σχολείο δεν ευδοκίμησε για πολύ καιρό, εξαιτίας των πολεμικών περιπετειών και της κατάληψης της Αθήνας και πάλι από τους Τούρκους το 1826.⁵

Το έργο και πάλι όμως του εν λόγω εκπαιδευτικού ιδρύματος θεωρήθηκε πολύ σημαντικό για την ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα, από την άποψη, ότι μέσω αυτού είχε γίνει αρχή για την σχετική προσπάθεια. Επίσης, το σχολείο ήταν σημαντικό και από την άποψη, πως μέσω των

²Κ.. Δαλακούρα - Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μηχανισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος} - 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2015, σ. 42

³Κ. Δαλακούρα - Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 42

⁴Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 26

⁵Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών*, Αθήνα 1987, σ. 13

προγραμμάτων διδασκαλίας που είχε είχαν προβληθεί για πρώτη φορά στον ελληνικό χώρο μια σειρά από συγκεκριμένες παιδαγωγικές μεθόδους.⁶

Συγχρόνως, το έργο εκείνου του σχολείου εξέφραζε όμως και ορισμένες καινοτόμες απόψεις και πολιτικές προθέσεις του Αγώνα του 1821 και που θα αποτυπώνονταν μέσα κι από τα συνταγματικά κείμενα της Επανάστασης, όπως η Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας της 27^{ης} Απριλίου του 1822. Το κείμενο αυτό, μεταξύ άλλων τόνιζε και τα ακόλουθα στοιχεία: *«Μην αμελήσητε την παιδείαν των αγαπητών σας Τέκνων, αρρένων τε και θηλέων, μη αγωνίζεσθε δια να τους αφήσητε κληρονομίαν χρημάτων, αλλά δαπανήσατε μετά χαράς τα ευαπόβλητα χρήματα δια να τους προμηθεύσητε τον αληθή και άσυλον θησαυρόν της παιδείας....»*.⁷

Εν τω μεταξύ το 1834 η Αθήνα θα γινόταν πρωτεύουσα του σχετικά πρόσφατα ανακηρυγμένου ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου, στην ευρύτερη περιοχή της θα άρχιζαν να συγκεντρώνονται πλούσιοι και μορφωμένοι Έλληνες, έμποροι, επιχειρηματίες κλπ., οι οποίοι προέρχονταν ειδικότερα από τότε επαρχίες του οθωμανικού κράτους (όπου υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί). Μέσα από ένα τμήμα τουλάχιστον αυτής της νέας εμπορικής και επιχειρηματικής ελίτ, η οποία θα θέσει σταδιακά πια στο περιθώριο τις παλιές ντόπιες ελίτ των κατά τόπους γαιοκτημόνων και κοτζαμπάσηδων της οθωμανικής περιόδου, αρχίζουν δειλά μεν, αλλά σταθερά να αναδύονται κάποια άτομα που υποστηρίζουν την ένταξη και του γυναικείου φύλου στις διαδικασίες αναφορικά με την Εκπαίδευση.⁸

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, εν τω μεταξύ, είναι ενδεικτικό πως κάποιες γυναίκες, που προέρχονταν ειδικότερα από τις οικογένειες των παλαιών Φαναριωτών, είχαν ήδη ένα πλαίσιο στοιχειωδών γνώσεων. Αυτές τις γνώσεις φρόντιζαν εξάλλου να τις μεταλαμπαδεύσουν και στα κορίτσια και τις ντόπιες Ελληνίδες που ακόμα στην πλειονότητά τους ήταν αποκλεισμένες από το χώρο της Εκπαίδευσης. Οι όποιες προσπάθειες πάντως μπορεί να δει κανείς, ότι σε μεγάλο βαθμό οργανώνονταν με βάση τα δυτικά πρότυπα, ενώ από την άλλη μεριά εν μέρει αφορούσαν πιο πολύ κάποιες ιδιωτικές πρωτοβουλίες.⁹

Για παράδειγμα, στα πλαίσια τέτοιων ιδιωτικών πρωτοβουλιών είναι χαρακτηριστικό πως στην Ερμούπολη της Σύρου το 1829 με πρωτοβουλία του

⁶Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 13

⁷Τ.Α. Καραφύλης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση - Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών προσπαθειών*, Αθήνα 2013, σ. 22

⁸Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 36

⁹Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 38 - 39

προτεστάντη ιεραποστόλου Korck, είχε ιδρυθεί ένα σχολείο για τα κορίτσια που ως τότε συνεκπαιδούνταν μαζί με τα αγόρια. Παράλληλα, μια Επιτροπή Γυναικών του νησιού κατά διαστήματα ήλεγχε την πρόοδο των μαθητριών, ενώ το 1830 ο τοπικός Δήμος Ερμούπολης σε συνεργασία με τον συγκεκριμένο ιεραπόστολο ίδρυσε το πρώτο δευτεροβάθμιο παρθεναγωγείο.¹⁰

Το 1830 είναι σημαντικό έτος, από την άποψη πως είχε ξεκινήσει και την λειτουργία του το αλληλοδιδασκτικό σχολείο θηλέων στην Αίγινα με 33 μαθήτριες με πρωτοβουλία της Δούκισσας της Πλακεντίας. Το σχολείο αυτό ήταν μάλιστα το πρώτο δημόσιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο στην Ελλάδα, ενώ τα δίδακτρα για τις μαθήτριες είχε αναλάβει ο τοπικός Δήμος. Ο ρόλος διαφόρων δυτικών κατά την εν λόγω εποχή, αναμφίβολα είχε υπάρξει πολύ σημαντικός και οι ίδιοι είχαν συμβάλει καθοριστικά στο να θέσουν τη δική τους σφραγίδα, σχετικά με την εξέλιξη και πρόοδο των εκπαιδευτικών πραγμάτων της χώρας εκείνο το διάστημα.

Κάτι τέτοιο στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είχε εκφραστεί άλλωστε μέσα κι από το παράδειγμα ενός σχολείου θηλέων που είχε ιδρυθεί το 1829 και στην Τήνο. Το σχολείο αυτό, πιο συγκεκριμένα, είχε ιδρυθεί από τους J. Brewer και J. King.

Ίσως μια από τις πλέον σημαντικές εξελίξεις κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αναφορικά με το θέμα περί μόρφωσης των κοριτσιών στα πλαίσια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ήταν η ίδρυση του σχολείου «Φιλαδέλφειον» από τον ιεραπόστολο J. Hill και τη γυναίκα του 1830. Το σχολείο αυτό, παρά τις όποιες αντιδράσεις συντηρητικών τοπικών φορέων (κυρίως από το χώρο της Εκκλησίας), είχε εν γένει μια αρκετά σημαντική παρουσία στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας, καθώς στους κόλπους του είχε σπουδάσει διαχρονικά ένας μεγάλος αριθμός κοριτσιών, όπως επίσης όμως και αγοριών. Ο σημαντικός ρόλος αυτού του εκπαιδευτικού ιδρύματος έγκειται και στο ότι στα πλαίσιά του είχαν λάβει χώρα επί δεκαετίες και σχεδόν κι ως τη σύγχρονη εποχή διάφορα εκπαιδευτικά σεμινάρια για δάσκαλους αλλά και δασκάλες.¹¹

Το ζεύγος Hill είναι χαρακτηριστικό πως εξαρχής είχε αντιληφθεί το μέγεθος των δυσκολιών και προβλημάτων που υφίσταντο σχετικά με την διαδικασία της ανάπτυξης της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Δυσκολιών που ήταν σχετικές τόσο με την οικονομική αδυναμία του ελληνικού κρατικού μηχανισμού εκείνης της εποχής, όσο

¹⁰Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 17

¹¹Α.Λ. Σμυρναίος - Χ. Γκόβαρης, *Θρησκευτικές ταυτότητες στη Σύρο κατά το 19^ο αιώνα: Η εμπορευματική τους διύλιση*, στο *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 ως σήμερα)*, 2010, σ. 629 - 643

και με μια σχετική αδιαφορία ή επιφύλαξη που μπορεί να εκφραζόταν εκ μέρους τμημάτων του πληθυσμού, αναφορικά με την μόρφωση των παιδιών τους.¹²

Θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο, πως μια τέτοια επιφύλαξη ήταν συνδεδεμένη και με το ότι στα πλαίσια του τότε κυρίως αγροτοκτηνοτροφικού πληθυσμού του ελληνικού βασιλείου, βασική προτεραιότητα ήταν η οικονομική επιβίωση, στοιχείο που θεωρούνταν πως θα μπορούσε να επιτευχθεί κατά κύριο λόγο μέσα από την ένταξη των νεότερων γόνων των οικογενειών ήδη από μικρή ηλικία ακόμα στην αγροτική παραγωγική διαδικασία. Κάτι τέτοιο, σε κάποιο βαθμό, περιλάμβανε και τα κορίτσια, αν και την ίδια στιγμή για το γυναικείο φύλο, όπως ήδη αναφέρθηκε και πιο πάνω, μια καθοριστική παράμετρος ήταν και η γενικότερη πατριαρχική θεώρηση και αντίληψη περί ενασχόλησής του κυρίως με την γέννηση και το μέγλωμα παιδιών και με τα οικοκυρικά.¹³

Το ίδιο διάστημα είχε ιδρυθεί επίσης ένα άλλο σχολείο θηλέων στο Ναύπλιο που μεταφέρθηκε αντίστοιχα το 1835 στην Αθήνα. Το εν λόγω σχολείο ήταν επιφορτισμένο κυρίως με την κατάρτιση γυναικών δασκάλων. Κάτι τέτοιο εκείνο το διάστημα άλλωστε, είχε θεωρηθεί αναγκαίο από την άποψη, πως εν γένει η μόρφωση του συντριπτικού ποσοστού των γυναικών ήταν ανύπαρκτη.¹⁴

Ειδικότερα ο John Henry Hill και η σύζυγός του, μπορούμε να παρατηρήσουμε το ότι είχαν δώσει πολύ μεγάλη βαρύτητα στο θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών, χωρίς φυσικά να σημαίνει αυτό το ότι και άλλοι ξένοι ή επίσης και Έλληνες παιδαγωγοί και λόγιοι πως δεν είχαν δώσει βαρύτητα στο όλο θέμα. Το ενδιαφέρον αυτό είχε συνδεθεί με την ύπαρξη κάποιων προσπαθειών, με τις οποίες θεωρήθηκε, πως βασικά μαθήματα για τα κορίτσια θα μπορούσαν να είναι τα εργόχειρα και η εκμάθηση οικιακών εργασιών, χωρίς όμως από την άλλη μεριά, αυτό να σημαίνει την απουσία στοιχείων σχετικών με την εκμάθηση γραμματικής, γραφής και μαθηματικών, ανάγνωσης κλπ.¹⁵

Στην πορεία και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της Βαυαροκρατίας, μπορούμε να παρατηρήσουμε, πως είχαν λάβει χώρα κάποιες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις συνδεδεμένες και με το ζήτημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Το συμβούλιο της Αντιβασιλείας που είχε σχηματιστεί στις αρχές της δεκαετίας του 1830 με γνώμονα την εκπαίδευση, είχε στρέψει το ενδιαφέρον του πιο πολύ προς την

¹²Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 16

¹³Δερτιλής Β.Γ., *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1750 - 2015*, Ηράκλειο, 2018, σ. 237

¹⁴Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 19

¹⁵Ε. Φουρναράκη, *ό. π.*, σ. 20 - 22

διάσταση της μόρφωσης των αγοριών, αλλά το ίδιο διάστημα είχαν υπογραφεί και τα πρώτα διατάγματα που είχαν σχέση με την οργάνωση της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης.¹⁶

Στα πλαίσια του διατάγματος «Περί δημοδιδασκάλων εν γένει και δημοτικών σχολείων» που εκδόθηκε το 1834, προβλεπόταν βάσει του 58^{ου} άρθρου η χωριστή εκπαίδευση των κοριτσιών από εκείνη των αγοριών. Κάτι τέτοιο πάντως οδηγούσε σε σημαντικά πρακτικά προβλήματα από την άποψη, πως η χωριστή εκπαίδευση των κοριτσιών θα απαιτούσε επιπλέον κονδύλια, αναφορικά με την ύπαρξη επιπλέον χώρων και εγκαταστάσεων εκπαίδευσης, όσο και επιπλέον εκπαιδευτικών. Είναι χαρακτηριστικό, πως μετά από το 1844 στα έξοδα των διαφόρων σχολικών μονάδων επρόκειτο να συμμετέχει και το ίδιο το κράτος, ενώ ως τότε αυτά τα έξοδα καλύπτονταν από τους τοπικούς δήμους.¹⁷

Πέραν όλων των παραπάνω περιπτώσεων όμως, πολύ σημαντική αναμφίβολα είχε υπάρξει στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αναφορικά και με το θέμα περί εκπαίδευσης των κοριτσιών και των γυναικών, και ο ρόλος της λεγόμενης Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας που είχε ιδρυθεί το 1836 από τον παιδαγωγό Ι. Κοκκώνη, το Γεώργιο Γεννάδιο που ήταν ένας από τους σημαντικότερους δασκάλους του Γένους, αλλά και τον Αρχιμανδρίτη Μισαήλ Αποστολίδη. Σε αυτό το εγχείρημά τους οι τρεις σημαντικοί λόγιοι και καθηγητές είχαν επίσης συνεργαστεί και με άλλους 73 δασκάλους και καθηγητές εκείνη την εποχή. Η ίδια η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, είναι ενδεικτικό, πως διαχρονικά είχε σημαίνοντα ρόλο, ως προς το ζήτημα περί εφαρμογής ορισμένων πρωτοποριακών και καινοτόμων σχεδίων σχετικά με το επάγγελμα της δασκάλας. Κάτι τέτοιο φυσικά, κατά προέκταση, αφορούσε και το ευρύτερο θέμα περί της μόρφωσης και της προόδου του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα.¹⁸

Η ίδια η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία στη διάρκεια εκείνου του αιώνα εξάλλου είχε πολύ σημαντικό και καθοριστικό ρόλο και ως προς το θέμα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών και των γυναικών. Ο ένας εκ των πρωταγωνιστών στην δημιουργία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, με άλλα λόγια, ο Ι. Κοκκώνης, καθώς κι αυτός άλλωστε, είχε επισημάνει το πρόβλημα περί της ελλιπούς ή και ανύπαρκτης μόρφωσης των γυναικών, είχε επιδιώξει μέσω αυτής της Εταιρείας να ιδρυθεί ένα

¹⁶Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 66

¹⁷Τ.Α. Καραφύλης, *ό. π.*, σ. 42

¹⁸Κ. Δαλακούρα, *ό. π.*, σ. 39

Παρθεναγωγείο.¹⁹ Αυτή η πρόθεση βέβαια εξαρχής είχε συναντήσει αρκετά εμπόδια και δυσκολίες και από την άλλη μεριά είχαν υπάρξει και κάποιες επεξεργασίες του ως σκέψεις, αναφορικά με το πώς θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Στο τέλος όμως θα γινόταν πραγματικότητα μεταξύ του 1837 και του 1850, όταν πλέον αναλήφθηκε από τον πλούσιο επιχειρηματία Απόστολο Αρσάκη πρωτοβουλία για νέο κτήριο που θα στέγαζε το σχολείο θηλέων και το οποίο στη συνέχεια προς τιμήν ονομάστηκε Αρσάκειο.

Το πρώτο σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας είχε λειτουργήσει βασικά το 1837, ενώ η θεμελίωση του πρώτου ιδιόκτητου κτίσματος είχε γίνει το 1846. Αυτό το σχολείο θηλέων αποτελούνταν από δύο μέρη. Το ένα εξ αυτών ήταν το κατώτερο, όπου μάλιστα δεν υπήρχαν δίδακτρα, ενώ παρέχονταν συγχρόνως μόνο κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις. Αντίστοιχα, το δεύτερο τμήμα ήταν το λεγόμενο ανώτερο στο πλαίσιο του οποίου φοιτούσαν κοπέλες ως δασκάλες. Σε αυτό το δεύτερο τμήμα μάλιστα, τα μαθήματα, τα οποία διδάσκονταν οι κοπέλες ήταν: Ελληνική Γλώσσα, Ιστορία, Κατήχηση, Αριθμητική, η Γραμματική, η Ιχνογραφία, τα Γαλλικά, η Μουσική, η Καλλιγραφία και τα Χειροτεχνήματα ή Εργόχειρα. Εδώ περιλαμβάνονταν, πιο συγκεκριμένα, το πλέξιμο, τα κεντήματα, η ραπτική κλπ. Οι πρώτες απόφοιτες από το συγκεκριμένο σχολείο το 1839 ήταν 7 κοπέλες, που αποφοίτησαν, με άλλα λόγια, δύο χρόνια μετά την έναρξη λειτουργίας του σχολείου.²⁰

Το 1841 αυτό το σχολείο επρόκειτο να ανακηρυχθεί σε Διδασκαλείο, δεδομένου του ότι έπρεπε να αντιμετωπιστεί και το θέμα περί της έλλειψης διδακτικού προσωπικού για τα κορίτσια και τις νεαρές κοπέλες. Το σχολείο το επόμενο έτος, δηλαδή το 1842 αποτελούνταν από τέσσερις τάξεις, ενώ το 1852 αυτές αυξήθηκαν σε πέντε, στοιχείο που συνεχίστηκε ως το 1881.²¹ Το Διδασκαλείο εν τω μεταξύ στην πορεία είχε αρχίσει να προσφέρει μια σειρά υποτροφιών, εκ των οποίων όμως είχαν καλυφθεί εν τέλει στην πορεία οι μισές (μόνο πέντε από τις δέκα). Αυτό το στοιχείο ήταν ενδεικτικό ειδικότερα τόσο του γενικά πολύ χαμηλού μορφωτικού επιπέδου τόσο εντός του γενικού πληθυσμού όσο ειδικότερα μεταξύ των γυναικών,

¹⁹Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 79

²⁰ Α. Εμμανουηλίδου, *Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα*, Αθήνα 2016, σ. 16

²¹Κ. Δαλακούρα, *ό. π.* σ. 68

ενώ από την άλλη ήταν και δείγμα του ότι και η κοινωνία εν πολλοίς δεν έδινε τόση σημασία, ως προς την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου. Δυστυχώς όμως, αυτό είχε συνέπειες και ως προς την εκπαίδευση και κατάρτιση των κοριτσιών.²²

Η πλειονότητα των οικογενειών στην Ελλάδα εκείνα τα χρόνια επέτρεπε την παροχή μεν κάποιων βασικών και στοιχειωδών γνώσεων στα κορίτσια τους, χωρίς ωστόσο να ευνοείται η προοπτική για ανώτερη μόρφωση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι απόφοιτες από εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπως ήταν το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, να είναι σχετικά λίγες, αλλά και το να υπάρχουν και πολλές αποτυχίες στη διαδικασία των εξετάσεων. Το ίδιο το Διδασκαλείο πάντως στην πορεία είχε μετονομαστεί σε Παρθεναγωγείο και εν τέλει το 1961 είχε κηρυχθεί σε αυτόνομο Διδασκαλείο Θηλέων. Ήδη πια κατά το εν λόγω διάστημα, ο αριθμός των κοριτσιών που σπούδαζαν σε αυτό, ήταν αρκετά μεγάλος, δείγμα του ότι αργά μεν, αλλά σταδιακά, η ελληνική κοινωνία άρχιζε να καθίσταται ολοένα πιο θετική, ως προς την προοπτική μόρφωσης και των γυναικών. Ο μεγαλύτερος πλέον αριθμός μαθητριών, σε σύγκριση με παλαιότερα, είχε ως αποτέλεσμα αυτό το εκπαιδευτικό ίδρυμα να χωριστεί σε Εξωτερικό κι Εσωτερικό Σχολείο, ενώ τα προγράμματα σπουδών και στις δύο περιπτώσεις αφορούσαν τη βασική και γενική εκπαίδευση.²³

Συγχρόνως όμως, ήδη και από τον 19^ο αιώνα, είναι χαρακτηριστικό το ότι θα αρχίσουν να τίθενται ορισμένες βάσεις αναφορικά και με την προσχολική αγωγή κι εκπαίδευση των κοριτσιών. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι το ότι στο προαναφερόμενο σχολείο που είχαν ιδρύσει ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας στην Αθήνα, ο Αμερικάνος ιεραπόστολος Hill και η γυναίκα του, είχε συμπεριληφθεί και ένα τμήμα εκπαίδευσης νηπίων που ήταν ανοικτό και για κορίτσια. Δεν είναι τυχαίο εδώ μάλιστα το ότι μετά από το 1853 το συγκεκριμένο σχολείο είχε αρχίσει να εκπαιδεύει ακόμα και νηπιαγωγούς γυναίκες.²⁴

Ως προς το θέμα της εκπαίδευσης και προετοιμασίας γυναικών νηπιαγωγών εξάλλου, πολύ καθοριστικός παράλληλα ήταν ο ρόλος και της λεγόμενης Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας, μέσω της οποίας μετά το 1864 είχε ξεκινήσει η

²² Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 95

²³ Χ. Τζήκας, *Πανόραμα ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2011)*, Αθήνα 2011, σ. 798-800

²⁴ Δ. Α. Σακκής, *Η Εκπαίδευση στο Νομό Αχαΐας και Ήλιδος κατά την οθωνική περίοδο*, Αθήνα 2002, σ. 93 - 107

οργάνωση σχετικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Αυτή όμως που θα ασχοληθεί τελικά με πολύ συστηματικό τρόπο, για πρώτη φορά μέσα στον ελληνικό χώρο, αναφορικά με την εκπαίδευση γυναικών νηπιαγωγών εκείνον τον αιώνα, ήταν η Αικατερίνη Λασκαρίδου. Η ίδια μάλιστα είχε σπουδάσει στη Γερμανία και επίσης είχε παρακολουθήσει μαθήματα, σχετικά με την λεγόμενη «φραιμπελιανή μέθοδο».²⁵

Όταν επέστρεψε εξάλλου στην Αθήνα, επρόκειτο να καθιερώσει αυτή την συγκεκριμένη μέθοδο και στο σχολείο της, το λεγόμενο «Ελληνικό Παρθεναγωγείο». Από το 1880 μάλιστα, η Λασκαρίδου θα αρχίσει να διδάσκει δωρεάν σε κορίτσια αποφοίτους του Αρσάκειου διδασκαλείου αυτή την συγκεκριμένη μέθοδο. Το 1897 αντίστοιχα, ως πρόεδρος του εκπαιδευτικού τμήματος της «Ενώσεως Ελληνίδων» θα ιδρύσει το περίφημο «Διδασκαλείον Νηπιαγωγών και Παιδονόμων», αλλά και την «Γυμναστική Σχολή Θηλέων».²⁶

Η εισαγωγή του φραιμπελιανού συστήματος που είχε εισαχθεί το 1880, όπως αναφέρθηκε ήδη και πιο πάνω, αφορούσε την δημιουργία μονάδων που εστίαζαν στην διδασκαλία και στην παροχή ορισμένων πρώτων βασικών και στοιχειωδών γνώσεων σε παιδιά και των δύο φύλων μέσα από την χρήση του παιχνιδιού. Ταυτόχρονα, η ίδια η Λασκαρίδου είχε προσπαθήσει να αναδείξει την παιδαγωγική σε ένα είδος επιστήμης που αφορούσε κατά κύριο λόγο τις μητέρες. Συγχρόνως, έδινε μεγάλη έμφαση και στη σωματική ευρωστία, όπως και στην υγεία των κοριτσιών, αλλά και στη διδασκαλία των αρχαίων μέσω μετάφρασης, όσον αφορά τις μεγαλύτερες τάξεις των μαθητριών στο Ελληνικό Παρθεναγωγείο.

Η Αικατερίνη Λασκαρίδου το 1880 επίσης, είχε στείλει ένα κείμενο με τον τίτλο «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβέρνησης» με τα ακόλουθα αιτήματα: 1) την ανάγκη να ιδρυθούν δημόσια παρθεναγωγεία που θα ήταν ισότιμα μάλιστα με τα γυμνάσια αρρένων, 2) την ανάγκη της ίδρυσης, τουλάχιστον στην περιοχή των Αθηνών, μιας πρακτικού και καλλιτεχνικού χαρακτήρα σχολής για τα φτωχά κορίτσια. Αυτό το αίτημα τότε είχε υπογραφεί από περίπου 3.000 γυναίκες.²⁷

Από την άλλη μεριά, είναι σαφές, πως εντός της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας με το πέρασμα των δεκαετιών στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αρχίζουν έστω

---

²⁵Κ. Δαλακούρα, *ό. π.*, σ. 44

²⁶Κ. Δαλακούρα, *ό. π.*, σ. 47

²⁷Κ. Δαλακούρα, *ό. π.*, σ. 47

με αργούς ρυθμούς, αλλά πάντως σταθερά, να λαμβάνουν χώρα μια σειρά από συγκεκριμένες κοινωνικές αλλαγές. Αλλαγές, οι οποίες ήταν συνυφασμένες, πιο συγκεκριμένα με το ότι οι αγροτικές τάξεις ήδη άρχιζαν να μετακινούνται ολοένα περισσότερο προς τα έστω ακόμα μικρά αστικά κέντρα, όπως ήταν και η ίδια η Αθήνα, με αποτέλεσμα την μετατροπή τους σε μια μικρή ακόμα αστική τάξη αυτών των κέντρων. Τα μέλη αυτής της τάξης εξάλλου θα άρχιζαν επίσης στην πορεία να ενσταλλάζουν μέσα τους κάποια στοιχεία ιδεολογικών επιρροών που προέρχονται από το δυτικό κόσμο, τη στιγμή που και η ίδια η κρατική μηχανή αντιλαμβάνεται τη σημασία της εκπαίδευσης για τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, αυτών των πληθυσμών, ώστε μέσω του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος, να συμβάλει στο ιδεολογικό τους πλάσιμο με βάση τις επίσημες ιδεολογικές κατευθύνσεις της άρχουσας τάξης.²⁸

Ως προς την επαφή με τον έξω κόσμο και ιδιαίτερα με τις νέες κοινωνικές διεργασίες που αρχίζουν να συντελούνται στην Δύση, σε αυτό το σημείο, για παράδειγμα, θα ήταν εφικτό κάποιος να λάβει υπόψη του το ότι στις νοτιοδυτικές Κυκλάδες ήδη ακόμα και από το 1833, μέσω της συγκρότησης κάποιων τοπικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων για κορίτσια, οι τοπικές κοινωνίες θα άρχιζαν να αμβλύνουν τις παλαιότερες πεποιθήσεις τους, ως προς το θέμα περί της εκπαίδευσης των γυναικών. Φυσικά εδώ πρέπει να λάβει υπόψη του κανείς και το ότι εκείνο το διάστημα (αν όχι και από πολύ παλαιότερα) οι συγκεκριμένες τοπικές κοινωνίες δεν έπαυαν να έχουν στενές επαφές με τη Δύση λόγω του ναυτικού εμπορίου, στοιχείο που επίσης εκείνες τις δεκαετίες μετά τις αρχές του 19ου αιώνα, θα έπαιζε κάποιο ρόλο, αναφορικά με την σχετική πρόοδο. Δεν είναι τυχαίο πως ήδη κατά την εποχή του βασιλιά Όθωνα σε ορισμένα από αυτά τα νησιά, όπως ήταν η Φολέγανδρος, η Σίκινος, η Μήλος, η Σίφνος, η Κίμωλος, το ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούσαν σε σχολεία ήταν μεταξύ του 15 και του 28%.²⁹

Η περίπτωση ειδικά στη Φολέγανδρο, όπου έχουμε ποσοστό που έφτανε σχεδόν ακόμα και στο 30% προξενεί ιδιαίτερη αίσθηση και εντύπωση, δεδομένου, ότι ήταν ένα σχετικά απομακρυσμένο νησί, το οποίο μάλιστα δεν είχε ιδιαίτερα μεγάλη εμπορική κίνηση. Η Μήλος αντίστοιχα, αν και εκείνο το διάστημα διέθετε, λόγω της μεταφοράς μεταλλευμάτων από τα ορυχεία της, ένα σχετικά σημαντικό λιμάνι με

²⁸Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830 -1922)*, Αθήνα 1987, σ. 58

²⁹Δ.Α. Σακκής, *Τελεσφόρες και ατελέσφορες προσπάθειες για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος: Αρχειακές έρευνες σχετικές με την επαρχία Θήρας*, Αθήνα 2002, σ. 327-343

μεγάλη εμπορική κίνηση, είχε χαμηλότερα ποσοστά, αναφορικά με τη φοίτηση των κοριτσιών. Βέβαια, κάτι που θα πρέπει όμως να λάβουμε εδώ υπόψη μας και που σε κάποιο βαθμό ίσχυε και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο σταδιακά, είναι το ακόλουθο: τα ποσοστά εκπαίδευσης, με βάση τα κοινωνικά και ευρύτερα ιδεολογικά στάνταρ της ελληνικής κοινωνίας εκείνων των ετών, ήταν ικανοποιητικά ως προς τα κορίτσια των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών τάξεων. Την ίδια στιγμή, τα κορίτσια των ασθενέστερων και πιο φτωχών κοινωνικών και οικονομικών τάξεων της κοινωνίας, συνέχιζαν να προσφέρουν από πολύ μικρή ηλικία οικονομικά στην οικογένειά τους, δεδομένων και των άμεσων βιοτικών αναγκών που υφίσταντο για αυτά τα τμήματα του πληθυσμού.³⁰

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο ήδη και από εκείνη την εποχή μεγάλο αστικό κέντρο και λιμάνι της Σύρου και των Κυκλάδων εν γένει, με άλλα λόγια, την Ερμούπολη, είναι εμφανές το ότι τα ποσοστά εκπαίδευσης και φοίτησης των κοριτσιών σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, σχολεία, παρθεναγωγεία κλπ., ήταν ικανοποιητικά. Ήδη άλλωστε στην Ερμούπολη, και από την πρώτη περίοδο ακόμα της βασιλείας του Όθωνα, δηλαδή κατά το διάστημα 1833 με 1843, παρατηρεί κανείς, πως υπήρχαν και δημόσια, αλλά και ιδιωτικά σχολεία θηλέων και ακόμα και ένα νηπιαγωγείο.³¹

Όλα αυτά περί της περίπτωσης των νοτιοδυτικών Κυκλάδων δεν σημαίνουν απαραίτητα το ότι το κορίτσι των νησιωτικών περιοχών του ελληνικού κράτους του 19^{ου} αιώνα είχε αποδεσμευθεί ακόμα πλήρως από τους διάφορους μηχανισμούς της κοινωνικής και της οικονομικής εκμετάλλευσης που προωθούνταν μέσω των ίδιων των οικογενειών του γυναικείου φύλου. Η εκπαίδευση των θηλέων επίσης, έχει παρατηρηθεί και το ότι σε θεσμικό επίπεδο ήταν διαφοροποιημένη και οργανωμένη κατά έναν μάλλον επιλεκτικό τρόπο, συμβάλλοντας έτσι σε πολύ μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα της εκπαιδευτικής περιθωριοποίησης του γυναικείου φύλου. Η βελτίωση μιας τέτοιας θέσης ίσως θα ήταν εφικτή εκείνες τις δεκαετίες, εφόσον υπήρχαν προγράμματα μεγαλύτερης χρηματοδότησης γενικότερα για τον χώρο της εκπαίδευσης μέσω του κρατικού προϋπολογισμού.³²

³⁰ Δ.Α. Σακκής, *ό. π.*, σ. 330

³¹ Δ.Α. Σακκής, *Η Εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωνική Περίοδο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 169

³² Δ.Α. Σακκής, *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1833 – 1848): Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, Αθήνα 2001, σ. 274 - 278

Με αφορμή την αναφορά σε νησιά της περιοχής των Κυκλάδων, εδώ ταυτόχρονα θα μπορούσαμε να λάβουμε υπόψη μας και το παράδειγμα του νησιού της Σαντορίνης. Παρόλο που η συγκεκριμένη τοπική κοινωνία ανέκαθεν είχε αυστηρά κοινωνικά ήθη, όντας και αυτή μικρή και σχετικά κλειστή, εντούτοις, είναι εμφανές, πως ήδη και από τις πρώτες δεκαετίες εκείνου του αιώνα είχε επιδείξει ένα σχετικό ενδιαφέρον, ως προς την εκπαίδευση των κοριτσιών.

Εδώ, πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να διαπιστώσουμε το ότι είχε υπάρξει ένα ειδικό καθεστώς με στόχο το να ιδρυθεί ένα ειδικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο. Φαίνεται μάλιστα και το ότι η Σαντορίνη είχε υπάρξει ένα από τα πρώτα μέρη της Ελλάδας, μετά την ανεξαρτησία, όπου είχαν αποφοιτήσει κορίτσια από την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν, γίνεται εδώ εμφανές το ότι οι γονείς των παιδιών σε αυτό το νησί ήδη ακόμα και από τότε δεν είχαν την πρόθεση να προβούν σε διακρίσεις και διαχωρισμούς, σχετικά με την μόρφωση των παιδιών, ασχέτως του φύλου. Αυτό θα ήταν δυνατόν να κριθεί ως δείγμα και του ότι οι κάτοικοι αυτού του νησιού είχαν αντιληφθεί την ιδιαίτερη σημασία της γυναίκας σχετικά με την επιτυχία της μελλοντικής αποστολής, τόσο στο πλαίσιο της οικογένειας, όσο επίσης και στα πλαίσια του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος.³³

Ενδεικτικά εδώ, μπορούμε να τονίσουμε την προσπάθεια των δημοτικών αρχών του νησιού ως προς αυτό το ζήτημα, αλλά και την βοήθεια που επιχείρησαν να προσφέρουν αρχές του 19^{ου} αιώνα και τα τοπικά μοναστήρια της Σαντορίνης με χρήματα που προέρχονταν από χρηματικές χορηγίες και αφιερώματα των κατοίκων του νησιού. Ως προς την συγκεκριμένη διοικητική ζώνη της Θήρας άλλωστε, παρατηρούμε την λειτουργία σχολείων και για τα δύο φύλα σε μέρη του νησιού, όπως το Εμπορείο, τα Φηρά, η Οία, η Καλλίστη, ο Καρτεράδος, αλλά και η Θηρασία, ενώ ανάλογα σχολεία υπήρχαν και στην Ανάφη και την Αμοργό που διοικητικά υπάγονταν στην Σαντορίνη. Ωστόσο, ένα πολύ μεγάλο πλήγμα εις βάρος μιας τέτοιας προσπάθειας ήταν η οικονομική κρίση του 1843 και λόγω της οποίας αρκετά εξ αυτών των σχολείων τελικά θα έκλειναν, ενώ το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Θήρας θα αντιμετώπιζε επίσης μεγάλη κρίση.³⁴

Πέραν της νησιωτικής χώρας, ως προς την ηπειρωτική χώρα επίσης ήδη ακόμα και από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είναι γεγονός πως άρχισε να υφίσταται ένα σχετικό ενδιαφέρον από μεριάς των γονέων για την μόρφωση και των

³³ Δ.Α. Σακκής, *ό. π.*, σ. 125 - 135

³⁴ Δ.Α. Σακκής, *ό. π.*, σ. 182

κοριτσιών τους (αν και όχι στο ίδιο επίπεδο με την περίπτωση της μόρφωσης των αγοριών). Μια τέτοια περίπτωση σχετικού ενδιαφέροντος είναι δυνατόν να «ανιχνευθεί» στην περιοχή της Αχαΐας και συγκεκριμένα στην Πάτρα. Πρόκειται για την περίπτωση του δημοτικού σχολείου κορασίων της πόλης που είχε εξελιχθεί άλλωστε σε ένα πολύ σημαντικό κοινωνικό, αλλά και εκπαιδευτικό γεγονός για τον συγκεκριμένο νομό εκείνη την περίοδο.

Μια ιδιαιτερότητα ως προς αυτήν την περίπτωση μάλιστα, ήταν η ακόλουθη: η τοπική κοινωνία της Πάτρας εκείνη την εποχή είχε επιδείξει έντονο ενδιαφέρον σχετικά με την φοίτηση ακόμα και των φτωχών κοριτσιών που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Κι αυτό, τη στιγμή που σε άλλες περιοχές, κυρίως της ορεινής ηπειρωτικής χώρας, η μόρφωση ήταν σχεδόν κάτι άγνωστο για τα κορίτσια αυτών των κοινωνικών στρωμάτων. Και πάλι, με βάση τα στοιχεία της εποχής, είναι εμφανές, πως οι σχετικές προσπάθειες των κατοίκων της Πάτρας είχαν πέσει στους δικούς τους ώμους, δεδομένου, ότι η κυβέρνηση αδυνατούσε να συνδράμει οικονομικά και την εκπαίδευση των κοριτσιών. Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμα και οι πλέον ενδεείς της πόλης προσπαθούσαν να προσφέρουν ως προς αυτόν τον σκοπό, δεδομένου, ότι το θεωρούσαν σαν ένα είδος πατριωτικού καθήκοντος.³⁵

Σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας αντίστοιχα όμως, διαπιστώνεται μια σημαντική διαφοροποίηση, ως προς την εκπαίδευση των θηλέων. Αυτό, πιο συγκεκριμένα, για παράδειγμα, ήταν εμφανές, ως προς την περίπτωση της Λακωνίας. Εδώ, πιο συγκεκριμένα, τονίζεται, πως ενώ σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, τα σχετικά μηνύματα, αναφορικά με την ανάγκη εκπαίδευσης και των κοριτσιών και όχι μόνο των αγοριών φαινόταν πως αποκτούσαν σημασία για τους τοπικούς πληθυσμούς, εντούτοις στην περιοχή της Λακωνίας είχαν αγνοηθεί εντελώς. Κάτι τέτοιο ίσως ήταν σχετικό για την περιοχή της Λακωνίας και με το ότι σε αντίθεση με άλλα σημεία του ελληνικού βασιλείου της εποχής του Όθωνα, αλλά και αργότερα του βασιλιά Γεωργίου του Α΄, τα ποσοστά συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία δεν ήταν υψηλά ούτε καν μεταξύ των αγοριών.³⁶

Μια ενδιαφέρουσα συνισταμένη, εν τω μεταξύ, που φαίνεται να προκύπτει εδώ είναι και η ακόλουθη: το ζήτημα περί εκπαίδευσης και μόρφωσης ως ένα σημείο ακόμα και των κοριτσιών, φαινόταν να αντιμετωπίζεται σαν ένα ζήτημα πολιτιστικού

³⁵ Δ.Α. Σακκής, *ό. π.*, σ. 93 - 107

³⁶ Δ.Α. Σακκής, *ό. π.*, σ. 79

πατριωτισμού. Ο τελευταίος φανερώνει την περίπτωση μιας γενικότερης συνείδησης σε ιδεολογικό επίπεδο και με βάση την οποία η καθολική μόρφωση για άνδρες και γυναίκες θα μπορούσε να οδηγήσει τον Ελληνισμό του 19^{ου} αιώνα σε ένα είδος πολιτιστικής υπεροχής σε σύγκριση με άλλους λαούς. Αυτό μάλιστα, είναι κάτι που εν πολλοίς συναντά κάποιος ακόμα και μεταξύ των ασθενέστερων οικονομικά πληθυσμών του ελληνικού βασιλείου.

Σε γενικές γραμμές, η έλλειψη εκπαίδευσης στον γυναικείο πληθυσμό των φτωχών τάξεων καθ' όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ένα ενοχλητικό κοινωνικό πρόβλημα που έπρεπε να λυθεί. Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος επικαλέστηκε οικονομικές δυσκολίες και δεν μπορούσε υποτίθεται να προωθήσει ακόμα περισσότερο την εκπαίδευση για τα κορίτσια.

Όλα αυτά φυσικά δεν σημαίνουν από την άλλη μεριά, το ότι σταδιακά δεν υπήρχαν κάποιες πιο οργανωμένες προσπάθειες που μάλιστα λάμβαναν χώρα και οργανώνονταν υπό την αιγίδα και ορισμένων ανώτερων κοινωνικών και οικονομικών κύκλων. Για παράδειγμα, μπορούμε να δούμε, πως στην διάρκεια της δεκαετίας του 1870 μια ομάδα μορφωμένων γυναικών που προέρχονταν από τα ανώτερα μεγαλοαστικά στρώματα θα αποφάσιζαν να αναλάβουν δράση, προκειμένου να βοηθήσουν στην μόρφωση των νεαρών κοριτσιών που εργάζονταν ως υπηρέτριες. Πιο συγκεκριμένα, το 1872 η Καλλιόπη Κεχαγιά, η Ελένη Παπαρηγοπούλου, η Ελένη Σκουζέ και η Σμαράγδα Βικέλα, μαζί με άλλες 60 γυναίκες της καλής κοινωνίας των Αθηνών της εποχής, επρόκειτο να ιδρύσουν έναν σύλλογο, ο οποίος μάλιστα, λειτούργησε, υπό την αιγίδα και προστασία της βασίλισσας Όλγας.³⁷

Ο συγκεκριμένος σύλλογος είχε την ονομασία «Σύλλογος Κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως». Ο βασικός στόχος της συγκεκριμένης ομάδας, ήταν το να υπάρξει επέκταση της εκπαίδευσης και παροχή μόρφωσης στους κύκλους των οικιακών υπηρετριών, αλλά και των γυναικών που εργάζονταν ως νοσοκόμες σε ιδρύματα, κλινικές, νοσοκομεία κλπ.³⁸

Αυτές οι γυναίκες μέλη του εν λόγω Συλλόγου επρόκειτο στην πορεία να προβούν στην συλλογή χρηματικής βοήθειας, της οποίας μέρος προερχόταν από την ίδια την βασίλισσα Όλγα. Σημαντικά κεφάλαια συγχρόνως, είχαν προέλθει και από επιφανείς και πλούσιους Έλληνες που ζούσαν στο εξωτερικό. Ο στόχος του

³⁷Ο. Θαναηλάκη, *Γυναικείες μαρτυρίες στις σελίδες της ιστορίας*, Αθήνα 2013, σ. 19

³⁸Δ. Τζανάκη, *Δούλα και κυρά: Όψεις εθνικισμού - Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων, 1836 - 1897*, Αθήνα 2007, σ. 234

Συλλόγου ήταν εν γένει συνδεδεμένος άμεσα με την προσπάθεια να υπάρξει παροχή βοήθειας προς φτωχά κορίτσια και γυναίκες, αναφορικά με το ζήτημα της εγκύκλιας και στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα εδώ ακόμα, ήταν συνδεδεμένο άρρηκτα και με την διαδικασία του θρησκευτικού κατηχισμού, τη στιγμή φυσικά που κεντρικός στόχος ήταν και η εξειδίκευσή τους, ως προς τα οικιακά τους καθήκοντα, στοιχείο που θεωρούνταν πως θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει ταυτόχρονα και την ίδια τους την επιβίωση.³⁹

Όμως παρά τις προαναφερθείσες προσπάθειες παροχής βασικών γνώσεων και μόρφωσης σε αυτές τις γυναίκες, το πρόβλημα του αναλφαβητισμού των υπηρετριών και κατά τις επόμενες δεκαετίες υπήρξε ακόμα μεγαλύτερο στην πραγματικότητα. αυτό, πιο συγκεκριμένα, οφείλονταν στην αθρόα εισροή νεαρών κοριτσιών από χωριά και από την επαρχία που έρχονταν στις μεγάλες πόλεις προκειμένου να αναζητήσουν μια καλύτερη τύχη από οικονομική άποψη. Μάλιστα, αυτή η εισροή νέων γυναικών και κοριτσιών στην πορεία κατέστη ακόμα πιο έντονη. Κατά συνέπεια, το καθήκον της διδασκαλίας των κοριτσιών έπρεπε να στηρίζεται στους ώμους των εργοδοτών τους που είχαν αναλάβει και το έργο της ηθικής τους καθοδήγησης.⁴⁰ Αλλά στα πλούσια νοικοκυριά όπου απασχολούνταν νέες υπηρέτριες, οι κυρίες ήταν πολύ απαιτητικές και σκληρές και δεν ήταν αρκετά υπομονετικές για να τις διδάξουν, ενώ συχνά τις έστελναν πίσω στην πατρίδα τους, αν δεν ήταν ευχαριστημένες με την υπηρεσία τους.⁴¹

Εν τω μεταξύ, κατά την περίοδο εκείνων των δεκαετιών μπορεί κανείς να παρατηρήσει και την εμφάνιση και λειτουργία και μιας σειράς Παρθεναγωγείων σε διάφορα σημεία του ελλαδικού χώρου. Μια τέτοια περίπτωση ήταν το Παρθεναγωγείο του Άργους. Το τελευταίο αποτελούνταν από ένα κτήριο που στην ουσία ήταν μια οικία που αρχικά είχε κτιστεί για τον διδάσκοντα και που παράλληλα επρόκειτο να διδάξει στο συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Σε αυτό το Παρθεναγωγείο υφίσταται η διδασκαλία μαθημάτων που ήταν γενικού περιεχομένου, ενώ δινόταν επίσης μεγάλη βαρύτητα και ως προς τα εργόχειρα. Το Παρθεναγωγείο είχε ξεκινήσει, ενώ πλέον ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας ήταν στις τελευταίες φάσεις του και συγκεκριμένα το 1829. Αυτό το Παρθεναγωγείο, είχε

³⁹Δ. Τζανάκη, *ό. π.*, σ. 235

⁴⁰Εφημερίς των Κυρίων, 1887, τεύχος 10, 3

⁴¹Μ. Σταματογιαννοπούλου, *Ο κόσμος των γυναικών: Παράδοση και νεωτερικότητα στη Μυτιλήνη κατά το τέλος του 91^{ου} αιώνα (Εισαγωγική Μελέτη στην ιδιωτική αλληλογραφία του Αρχείου Κουρτζή)*, 2010, στο http://www.ergani.org.gr/document_library

συνολικά 20 μαθήτριες, από τις οποίες οι πέντε ήταν ορφανά της εποχής της Επανάστασης του 1821. Οι ηλικίες των κοριτσιών εδώ ήταν μεταξύ των έξι και των δεκατριών ετών.⁴²

Μια άλλη περίπτωση Παρθεναγωγείου, που λειτούργησε στην διάρκεια εκείνου του αιώνα ήταν και αυτό στην Αθήνα. Ειδικά, μετά το 1860 αρχίζει μάλιστα, να παρατηρείται μια ολοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση σχολικών μονάδων για κορίτσια στην ελληνική πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, εκείνη την χρονιά είχε ιδρυθεί και αυτό το συγκεκριμένο Παρθεναγωγείο και το οποίο στην ουσία ήταν ιδιωτικό. Ιδιοκτήτης του ήταν ο Ιωάννης Σιώτος και το Παρθεναγωγείο αποτελούνταν από ένα δημοτικό σχολείο, όπως επίσης και από κάποιες ανώτερες τάξεις που αντιστοιχούσαν στη Δευτεροβάθμια βαθμίδα της Εκπαίδευσης.⁴³

Επίσης, είναι πολύ χαρακτηριστική και η περίπτωση του Ελληνικού Παρθεναγωγείου της Αικατερίνης Χρηστομάνου που είχε λειτουργήσει ως το 1869. Άλλα σχετικά παραδείγματα ταυτόχρονα, δεν παύουν να είναι και εκείνα του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, αλλά και το «Το ελληνικόν κοράσιων εκπαιδευτήριον» του Δημήτριου Σουρμελή. Μια άλλη περίπτωση ακόμα, είναι και εκείνη του Γαλλικού Παρθεναγωγείου που ανήκε στην θρησκευτική μοναστική αδελφότητα του ελέους του Αγίου Ιωσήφ.⁴⁴

Ως προς το Παρθεναγωγείο της Αικ. Χρηστομάνου, περιλαμβάνονταν νηπιαγωγείο, όπως επίσης και ένα προκαταρκτικό σχολείο, ένα ελληνικό πλήρες σχολείο, καθώς και δύο γυμνασιακές τάξεις, που ήταν συγκεκριμένα η Τετάρτη και η Πέμπτη. Μάλιστα, στην περίπτωση του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως ειδικά από το 1870 είχε σημειωθεί μια αρκετά σημαντική και μεγάλη ανάπτυξη της εκπαίδευσης των νεαρών κοριτσιών. Και αυτό λόγω της δημιουργίας μέσω του εν λόγω σχολείου μιας σειράς φιλεκπαιδευτικών σωματείων. Τέτοια ήταν, ο Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, αλλά και ο Διδασκαλικός Σύλλογος.⁴⁵

Πέραν από τα παραπάνω παραδείγματα όμως, συγχρόνως πρέπει να γίνει λόγος και για σχολεία, όπως ήταν το Παρθεναγωγείο της Σοφίας Σιμοπούλου. Αυτό το Παρθεναγωγείο έδινε την δυνατότητα να φοιτούν στους κόλπους του οι

⁴²Ε. Θέου - Α. Ρούσσου - Α. Ταραμπάνη, *Η εκπαίδευση των κοριτσιών τον 10ο αιώνα. Παρθεναγωγεία και Οικοκυρικές Σχολές*, διπλωματική διατριβή, Αλεξανδρούπολη 2013, σ. 50

⁴³Ε. Θέου - Α. Ρούσσου - Α. Ταραμπάνη, *ό. π.*, σ. 51

⁴⁴Ε. Θέου - Α. Ρούσσου - Α. Ταραμπάνη, *ό. π.*, σ. 51

⁴⁵Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, (1986), *ό. π.*, σ. 212

τελειόφοιτες που προέρχονταν από άλλα Παρθεναγωγεία της χώρας. Είναι ενδεικτικό, πως σε αυτό το σχολικό ίδρυμα είχε καθιερωθεί ξεχωριστά επίσης το μάθημα της κοπτικής - ραπτικής.⁴⁶ Αντίστοιχα σε ένα σχολείο για κορίτσια, και συγκεκριμένα στο Παρθεναγωγείο της Βασιλικής Γεννηματά είχε λειτουργήσει ακόμα και λύκειο, όπου φοιτούσαν αποκλειστικά και μόνο κορίτσια. Στο Παρθεναγωγείο που φοιτούσαν μόνο τα κορίτσια, δεν έλειπαν και τα μαθήματα που είχαν σχέση με το ράψιμο και τα χειροτεχνήματα, αν και από την άλλη μεριά, υπήρχαν και μαθήματα που είχαν σχέση με την Ελληνική Γλώσσα, τη Φιλολογία, τα Γαλλικά, την Κατήχηση, τη Γεωγραφία, την Ιστορία, την Καλλιγραφία, την Αριθμητική, τη Ζωγραφική και τη Μουσική.⁴⁷

Αλλά η δεκαετία του 1880 υπήρξε εν τέλει ένα πραγματικά κομβικό σημείο για τις γυναίκες. Ήταν η δεκαετία κατά την διάρκεια της οποίας σημειώθηκε μια πραγματική αφύπνιση ως προς τα δικαιώματα των γυναικών. Και αυτό, δεδομένου, ότι είχε κριθεί πως πλέον ο χρόνος θεωρούνταν ώριμος για ευρείες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές ενώ έγιναν προσπάθειες για μια νέα αρχή.⁴⁸

Η σταδιακή ενδυνάμωση μιας μεσαιάς τάξης στις ελληνικές πόλεις ανατράφηκε στην επιφάνεια του προβλήματος του γυναικείου αναλφαβητισμού. Εφημερίδες και περιοδικά πήραν θετική στάση στη γυναικεία εκπαίδευση με το φεμινιστικό εβδομαδιαίο *Εφημερίς των Κυριών* που βρέθηκε στην πρώτη γραμμή, αναφορικά με τα δικαιώματα των γυναικών, με ένα εξ αυτών φυσικά να είναι κι αυτό της μόρφωσης, και της οποίας η εκδότρια ήταν μια μορφωμένη δραστήρια γυναίκα με το όνομα Καλλιρόη Παρρέν.⁴⁹

Η έκδοση ήταν ριζοσπαστική καθώς διοικούνταν εξ ολοκλήρου από γυναίκες και η Παρρέν παρουσίαζε συχνά το έργο των πιο διάσημων και ταλαντούχων σύγχρονων Ελληνίδων συγγραφέων. Η εφημερίδα κυκλοφόρησε μέχρι το 1917, όταν η Παρρέν εξορίστηκε στο ελληνικό νησί της Ύδρας από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο επειδή αντιτάχθηκε στη θέση της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ευνοώντας την Τριπλή Αντάντ. Η Εφημερίς των Κυριών εξάλλου, είχε απίστευτη επιρροή στο ότι εξέθεσε την ελληνική κοινωνία στις έννοιες της ισότητας, του φεμινισμού και των δικαιωμάτων των γυναικών, που δεν ήταν εξέχουσες ιδέες εκείνη

⁴⁶Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, (1986), *ό. π.*, σ. 218

⁴⁷Α. Παλιβάνη - Δ. Χατζηκωνσταντίνου, *Η εκπαίδευση των κοριτσιών τον 19^ο αιώνα*, μεταπτυχιακή διατριβή, Αλεξανδρούπολη 2003, σ. 48 - 52

⁴⁸Ο. Θαναλάκη, *ό. π.*, σ. 26

⁴⁹Ο. Θαναλάκη, *ό. π.*, σ. 26

την εποχή, και αντικατοπτρίζει τον μεταβαλλόμενο ρόλο των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα σε μεγάλες πόλεις όπως η Αθήνα.⁵⁰

Προκειμένου να καταστεί κατανοητό το μέγεθος του ρόλου της Παρρέν σχετικά με την πορεία του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα και επίσης ως προς το ζήτημα περί της προώθησης των δικαιωμάτων των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, μεταξύ αυτών και του δικαιώματος στην εκπαίδευση, θα ήταν δυνατόν να λεχθεί, πως ενώ ήταν ακόμη στην Αθήνα συνεργάστηκε στενά με το ευρωπαϊκό και το αμερικανικό γυναικείο κίνημα και εκπροσώπησε την εφημερίδα στα διεθνή συνέδρια που έγιναν στο Παρίσι τα έτη 1888, 1889, 1896, 1900 και το 1893 όταν πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο.⁵¹

Αν και η Παρρέν αγωνίστηκε για τα δικαιώματα των γυναικών, επικεντρώθηκε κυρίως στις ευκαιρίες εκπαίδευσης και απασχόλησης σε αντίθεση με το δικαίωμα ψήφου των γυναικών. Το έκανε για λόγους τακτικής. Δεν ήθελε να πιέσει πολύ και να πάρει κάτι, αλλά μάλλον να χτίσει μια ισχυρή βάση, έτσι ώστε η ψηφοφορία μιας ημέρας των γυναικών να γίνεται πιο εύκολα αποδεκτή. Το 1908, χάρη στις τεράστιες προσπάθειές της, ιδρύθηκε το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων (Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων). Η ίδια επίσης είχε στενή συνεργασία και επικοινωνία και με το Διεθνές Συμβούλιο Γυναικών.⁵²

Μεταξύ των ετών 1890 και 1896 ίδρυσε διάφορες οργανώσεις πρόνοιας για γυναίκες όπως το Κυριακάτικο Σχολείο, το Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης και ένα πρόγραμμα με την ονομασία «Κουζίνα Σούπας», για άπορες γυναίκες και ιδίως μητέρες. Το 1900 μπόρεσε να επιτύχει την κρατική προστασία για τις συνθήκες εργασίας των παιδιών και των γυναικών με έκκληση στον υπουργό Θεόδωρο Δεληγιάννη.⁵³

Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα ήταν κοινή πεποίθηση ότι η σχολική εκπαίδευση ανάμεσα στις εργατρίες των λαϊκών τάξεων ήταν μια σταθερή αξία που θα μπορούσε να βελτιώσει το επίπεδό τους. Αυτός ήταν ένας στόχος που οι φιλανθρωπικές κυρίες ήταν αποφασισμένες να πετύχουν. Με βάση αυτή την υπόθεση, η Παρρέν ανακοίνωσε την ίδρυση ενός άλλου σχολείου για υπηρέτριες που ιδρύθηκε από την «Εταιρεία για Άπορες Γυναίκες» (Σύλλογος Απόρων Γυναικών) που ήταν το λεγόμενο «Σχολείο της Κυριακής» (που αναφέρθηκε και πιο πάνω ήδη). Σκοπός του

⁵⁰Ο. Θαναηλάκη, *ό. π.*, σ. 27

⁵¹Κ. Offen, *European Feminisms, 1700 - 1950: A Political History*, New Jersey 2000, σ. 219

⁵²S.M. Bonnie, *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, Oxford 2008, σ. 180

⁵³Κ. Offen, *ό. π.*, σ. 188

ήταν να παρέχει στις νέες υπηρέτριες τις βασικές γνώσεις, όπως η ανάγνωση, η γραφή και η αριθμητική, μαζί με τη θρησκευτική εκπαίδευση, η οποία ήταν «πολύτιμος εξοπλισμός» για αυτές.⁵⁴

Σε ένα από τα άρθρα της η Παρρέν ξεκαθάρισε ότι ο στόχος του σχολείου ήταν «να αποτρέψει το να ριζώσει η πίκρα στις ψυχές των παιδιών. Επίσης, με στόχο τη διδασκαλία των μελλοντικών μητέρων των Ελλήνων πολιτών και στρατιωτών, εδώ βασικός στόχος ήταν και το να δημιουργηθούν γυναίκες που θα σέβονται τον Θεό, να αγαπούν τον συνάνθρωπό τους, να είναι ευτυχισμένες με αυτά που κατέχουν, να βρίσκουν την ευτυχία στη δουλειά τους και επίσης να είναι ενάρετες, γενναίες, φειδωλές, καθαρές και μετριοπαθή άτομα».⁵⁵

Μια έκθεση για τη γυναικεία χειραφέτηση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα ισχυρίζεται ότι καθώς οι Έλληνες επιδίωκαν τον εθνικισμό, στις γυναίκες ανατέθηκε ένας εκπολιτιστικός, ελληνιστικός ρόλος. Η Παρρέν πιστώνεται ότι διεύρυνε αυτόν τον ρόλο για τις γυναίκες καλώντας τις, μέσω της εργασίας της, να είναι πιο ενεργές όσον αφορά τον πατριωτισμό.⁵⁶

Το 1894 η Παρρέν ίδρυσε την Ένωση για τη Χειραφέτηση των Γυναικών. Το 1896 ίδρυσε την Ένωση Ελληνίδων. Υπήρξε ενεργή συμμετοχή της Ένωσης στη συλλογή κεφαλαίων, στο ράψιμο στολών για στρατιώτες και στην εκπαίδευση του ιατρικού προσωπικού για τον βραχύβιο, ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Άλλα επιτεύγματά της περιλαμβάνουν: την ίδρυση της Λέσχης Ελληνίδων Λυκείου το 1911, με σκοπό την καταπολέμηση διαφόρων μορφών αδικιών στην ελληνική κοινωνία και την επιτυχή πίεση για την εισαγωγή των γυναικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η Παρρέν έγραψε επίσης μια ιστορία των Ελληνίδων από το 1650 έως το 1860 (στα ελληνικά).⁵⁷

Η Παρρέν ήταν ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Μικρής Αντάντ των Γυναικών, η οποία δημιουργήθηκε το 1923 για να ενώσει τις γυναίκες σε όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο. Υπηρέτησε επίσης ως πρόεδρος του Ελληνικού Παραρτήματος της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών για την Ειρήνη και την Ελευθερία στον Μεσοπόλεμο.⁵⁸

⁵⁴Ο. Θαναηλάκη, *Γυναικεία εκπαίδευση και γυναίκες οικιακές υπηρέτριες στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2013, σ. 32

⁵⁵Ο. Θαναηλάκη, *ό. π.*, σ. 32

⁵⁶A. Ersoy - M.J. Gorny - V. Kechriotis, *Modernism: The Creation of Nation States*, Central European University Press 2010, σ. 125 - 130

⁵⁷A. Ersoy - M.J. Gorny - V. Kechriotis, *ό.π.*, σ. 125 - 130

⁵⁸K. Wilson, *An Encyclopedia of Continental Women Writers*, Λονδίνο 1991, σ. 965 - 966

Εκτός από όλες αυτές τις πρωτοβουλίες, διηύθυνε επίσης ένα λογοτεχνικό σαλόνι γνωστό ως "λογοτεχνικά Σάββατα". Ήταν φίλη με τη Juliet Adam, τον Γαβριηλίδη, τον Jules Simon, τον Ξενόπουλο και τον ποιητή Κωστή Παλαμά. Ο Παλαμάς μάλιστα έγραψε ένα διάσημο ποίημα γι' αυτήν. Ήταν καλή φίλη τόσο με τις γυναίκες όσο και με τους άντρες στους λογοτεχνικούς της κύκλους, αλλά αν ένιωθε ποτέ ότι κάποιος απειλούσε τα φεμινιστικά της συμφέροντα, τότε θα έκανε τρομερή επίθεση. Μια τέτοια περίπτωση συνέβη με τον Ρόλντι, τον πατέρα της ελληνικής λογοτεχνικής κριτικής, ο οποίος προκάλεσε την περίφημη έριδα για τις γυναίκες συγγραφείς το 1893. Το επιχείρημα αυτό είχε παρουσιαστεί πολύ έντονα στον αθηναϊκό Τύπο για μήνες.⁵⁹

Οι συγκεκριμένες εξελίξεις εν γένει είχαν υπάρξει συνυφασμένες στον ελληνικό χώρο διαχρονικά άλλωστε και με το ζήτημα περί της ιστορίας του τοπικού φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Αυτό το κίνημα και στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αλλά και στην διάρκεια παράλληλα του 20^{ου} αιώνα, είχε δώσει πολύ μεγάλη βαρύτητα μεταξύ άλλων στην προοπτική περί της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου. Άλλωστε, κάτι τέτοιο ταυτόχρονα εδώ ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο και με το σκεπτικό, πως η ίδια η εκπαίδευση θα μπορούσε να αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία, αναφορικά με την χειραφέτηση των γυναικών στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.⁶⁰

Γενικά παρατηρώντας τις σχετικές τάσεις στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, μες στην ελληνική κοινωνία, αναφορικά με το θέμα περί της εκπαίδευσης των γυναικών, μπορεί να επισημάνει κάποιος σε αυτό το σημείο το ότι από τη μια, οι συντηρητικοί μελετητές εκφράζουν μέσα από τα κείμενά τους την αντίθεσή τους στην περαιτέρω εκπαίδευση των γυναικών. Σύμφωνα με το επικρατέστερο επιχείρημά τους, υπάρχουν δύο διακριτές σφαίρες δράσης για τα δύο φύλα: ο άνδρας είναι φτιαγμένος να κυβερνά και η γυναίκα να διασφαλίζει την ηρεμία και την ηρεμία της οικογενειακής ζωής. Αναδεικνύεται το παθητικό πρότυπο γυναίκας-Πηνελόπης. Το μοντέλο αυτό βασίζεται στην υποτιθέμενη ψυχική αδυναμία των γυναικών, η οποία θεωρείται ότι αντισταθμίζεται από τα πνευματικά τους προσόντα, όπως η φαντασία, η ευγένεια κλπ.⁶¹

⁵⁹Κ. Wilson, *ό. π.*, σ. 965 - 966

⁶⁰Ο. Θαναηλάκη, *ό. π.*, σ. 39

⁶¹Σ. Ζιόγου - Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 -1893)*, Αθήνα 1986, σ. 99

Ως αποτέλεσμα, συνιστάται η μελέτη της γλώσσας, ενώ είναι συζητήσιμο εάν η γυναίκα ο νους είναι σε θέση να αντιληφθεί τα βαθύτερα νοήματα των αρχαίων συγγραφέων, όπως του Δημοσθένη, του Πλάτωνα και του Θουκυδίδη. Επομένως, η «ειρηνική» Οδύσσεια είναι πιο χρήσιμη για τις γυναίκες από την «πολεμική» Ιλιάδα. Άλλωστε, φαίνεται ότι τα πλεονεκτήματα της οικιακής ζωής, απαραίτητες ιδιότητες μιας γυναίκας, δεν είναι συμβατά με τα γράμματα, που είναι μόνο για άνδρες. Παράλληλα, οι πολέμοι της γυναικείας εκπαίδευσης προειδοποιούσαν για τον κίνδυνο απομάκρυνσης από τα οικογενειακά και ηθικά ιδανικά, ενώ εστιάζονταν στον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας, που ταυτιζόταν με την κοινωνική και εθνική πρόοδο.⁶²

Οι δυσκολίες γενικότερα για το γυναικείο φύλο ως προς το θέμα της εκπαίδευσης, είχαν καταστεί, εν τω μεταξύ, ακόμα πιο σαφής, ως προς την περίπτωση της Μέσης, αλλά και της Ανώτερης Εκπαίδευσης. Σχετικά με την Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών εξάλλου, θα ήταν δυνατόν να σημειωθεί το ότι τουλάχιστον ως το 1890 είχε υπάρξει πολύ ελλιπής και προβληματική. Κι ακόμα και οι όποιες προσπάθειες στο σχετικό πεδίο, ως εκείνη την εποχή περίπου, εστίαζαν πιο πολύ στο πώς τα κορίτσια θα μπορούσαν στο μέλλον να γίνουν ικανές σύζυγοι και ικανές, αναφορικά με το νοικοκυριό τους.⁶³

Η εκπαίδευση των κοριτσιών σε αυτή τη βαθμίδα εκπαίδευσης σε όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα ουσιαστικά είχε έναν ξεκάθαρα ιδιωτικό χαρακτήρα. Σημειώνεται το ότι φυσικά τα κορίτσια δεν φοιτούσαν στα ίδια σχολεία με τα αγόρια σε αυτή την βαθμίδα Εκπαίδευσης. Επίσης, πέραν της ενασχόλησης περισσότερο με θέματα που είχαν σχέση με το σπίτι, το νοικοκυριό, την ανατροφή παιδιών κλπ., είναι χαρακτηριστικό και το ότι τα κορίτσια σε αυτή τη βαθμίδα είχαν λιγότερα χρόνια φοίτησης σε σύγκριση με τα αγόρια.

Ως προς τους τρεις τύπους σχολικής μονάδας που μπορούμε να παρατηρήσουμε για τα κορίτσια στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση της συγκεκριμένης περιόδου, η μια ήταν αναμφίβολα τα λεγόμενα Παρθεναγωγεία. Τα τελευταία φυσικά ήταν ιδιωτικά και η ίδρυσή τους μπορούσε να γίνει πέραν μεμονωμένων ιδιωτών και από κάποιους Δήμους ή και από ορισμένους Συλλόγους, τη στιγμή που τα δίδακτρα τους ήταν πολύ υψηλά. Ο στόχος της λειτουργίας τους περισσότερο συνδεόταν με το να δημιουργήσουν άτομα που στο μέλλον θα γίνονταν άριστες μητέρες και δεν είχαν

⁶²Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 99

⁶³Α. Μπακαλάκη, *Η Εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα 1987, σ. 26

πέραν του επαγγέλματος της δασκάλας, κάποιον άλλο συγκεκριμένο επαγγελματικό προσανατολισμό.⁶⁴

Τα Παρθεναγωγεία που προφανώς βέβαια απευθύνονταν στα κορίτσια των ανώτερων κοινωνικών και οικονομικών τάξεων, περιλάμβαναν στο πρόγραμμά τους μαθήματα, όπως τα οικιακά, τα αρχαία ελληνικά, η εκμάθηση πιάνου, κάποιες ξένες γλώσσες και κυρίως γαλλικά, αλλά και εργόχειρο. Τα φυσιογνωστικά μαθήματα αντίστοιχα διδάσκονταν ελάχιστα, ενώ η εισαγωγή τους στα Παρθεναγωγεία είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1870 και μετά. Η συγκεκριμένη χρονολογία, με άλλα λόγια, το 1870 θα μπορούσε γενικά να θεωρηθεί, πως είχε αποτελέσει ένα είδος κομβικού σημείου, αναφορικά με την σταδιακή επέκταση και μάλιστα με σχετικά γρήγορους ρυθμούς του εκπαιδευτικού δικτύου για κορίτσια εντός του ελληνικού κράτους αν και αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπήρχαν πάντα οι σχετικές δυσκολίες. Δυσκολίες που είχαν να κάνουν, είτε με την επαρκή χρηματοδότηση, είτε αντίστοιχα, με την απουσία ενδιαφέροντος από την επίσημη Πολιτεία.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι αλήθεια, πως στην διάρκεια εκείνου του αιώνα είχε λάβει χώρα η εμφάνιση στο χώρο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ενός συστήματος, το οποίο είχε πιο πολύ έναν διακοσμητικό χαρακτήρα. Αυτό σήμαινε, την παροχή μιας εκπαίδευσης που ήταν συναφής με την παροχή ορισμένων βασικών εγκύκλιων γνώσεων σε συνδυασμό με την εκμάθηση πιάνου και γαλλικών, αλλά και σε συνάφεια με την ενασχόληση των κοριτσιών με πεδία, όπως το πλέξιμο, το κέντημα, η ιχνογραφία, η εκμάθηση ορισμένων βασικών τρόπων συμπεριφοράς κλπ. Κι εδώ, με άλλα λόγια, είναι εμφανές το ότι είχε υπάρξει γενικά μέσα από την δευτεροβάθμια εκπαίδευση της εποχής μια νοοτροπία συναφής με τα διάφορα στερεότυπα, αναφορικά με το γυναικείο φύλο και τη θέση και το ρόλο του μες στην κοινωνία.

Αυτό το είδος διακοσμητικής εκπαίδευσης σχετικά με το γυναικείο φύλο, πάντα ως προς την δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ήταν κάτι που είχε αρχίσει άλλωστε να επεκτείνεται ολοένα περισσότερο στην διάρκεια της δεκαετίας μεταξύ του 1850 και του 1860. Αυτό οφείλονταν στο ότι όντως εκείνο το διάστημα άρχισε να σημειώνεται μια τάση αύξησης των διαφόρων ιδιωτικών κυρίως παρθεναγωγείων, αν και υπήρξαν συγχρόνως και κάποιες σχετικές αυξητικές τάσεις σχετικά με την εμφάνιση και κοινοτικών σχολείων θηλέων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, και

---

⁶⁴Α. Μπακαλάκη, *ό. π.*, σ. 38

όπου τα έξοδα, όπως στο παράδειγμα των δημοτικών σχολείων σε νησιά των Κυκλάδων που είδαμε και πιο πάνω, καλύπτονταν από τους κατοίκους ορισμένων τοπικών κοινοτήτων (πόλεων, χωριών κλπ.).

Ειδικά μέσα από την περίπτωση των διαφόρων ιδιωτικών σχολείων και των σχετικών τους πολιτικών, είναι χαρακτηριστικό, πως στην πορεία θα αρχίσει να κάνει ταυτόχρονα την εμφάνισή της μια τάση επέκτασης της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και ως προς την μεσαία τάξη της ελληνικής κοινωνίας. Μια μεσαία τάξη που σαφώς ακόμα δεν ήταν πολύ μεγάλη εντός των κόλπων της ελληνικής κοινωνίας, αλλά που σταδιακά μέσα από τις προσπάθειες εκχρηματισμού της ελληνικής οικονομίας, σε συνδυασμό και με την ανάπτυξη του εμπορικού και επιχειρηματικού τομέα, δεν έπαυε αργά αλλά σταθερά να αναπτύσσεται. Αυτό είναι συναφές μάλιστα, και με το ότι η επέκταση της ιδιωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είχε αρχίσει να παρατηρείται και στα μεσαία υπαλληλικά στρώματα ή σε κάποιες περιπτώσεις ακόμα και σε κορίτσια που μπορεί να προέρχονταν από τα κατώτερα και πιο φτωχά οικονομικά στρώματα του τόπου.⁶⁵

1.2. Η εκπαίδευση για γυναίκες και κορίτσια κατά τον 20^ο αιώνα

Από την άλλη, είναι ενδεικτικό πως στην διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, σχετικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών και των γυναικών, αρχίζουν πια να κάνουν την εμφάνισή τους ορισμένες ρωγμές σχετικά με το πλέγμα των διαφόρων κοινωνικών προκαταλήψεων και αυτό που το Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο που θα λάβει χώρα το 1904, είχε βγάλει πορίσματα που δεν ήταν συναφή με τους αγώνες των γυναικών για την επέκταση των δικαιωμάτων τους στο χώρο της εκπαίδευσης. Αυτό συγκεκριμένα είχε συμβεί στα πλαίσια εκείνου του συνεδρίου, από την άποψη, πως είχε επικρατήσει η γνώμη πολλών βιολογιστών, γιατρών, κάποιων επιστημόνων από το χώρο της ψυχολογίας κλπ., που ακόμα πίστευαν πως οι γυναίκες έχουν μια κατώτερη πνευματική δυνατότητα σε σύγκριση με τους άνδρες.⁶⁶

Όλα αυτά όμως δεν σήμαιναν συγχρόνως το ότι σταδιακά εκ μέρους και του ίδιου του ελληνικού κράτους δεν είχαν αρχίσει να αναδύονται κάποιες προσπάθειες για την αναβάθμιση του ρόλου και της παρουσίας του γυναικείου φύλου στα

⁶⁵ Κ. Δαλακούρα - Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 119

⁶⁶ Κ. Δαλακούρα - Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 121

εκπαιδευτικά πράγματα. Σε αυτό το πλαίσιο είναι δυνατόν να εντάξουμε ένα νομοσχέδιο του Υπουργού Παιδείας Σπυρίδωνα Στάη το 1908, που αφορούσε τα «Περί Οργανώσεως της γυναικείας εκπαίδευσης», ενώ μάλιστα την ίδια περίοδο, μεγάλη αίσθηση, αλλά και ώθηση αναφορικά με την προώθηση των γυναικών στην εκπαίδευση είχε δώσει και ο διορισμός της Αγγελικής Παναγιωτάτου στη θέση της υφηγήτριας στην Ιατρική Σχολή Αθηνών. Πολύ μεγάλη ρωγή έναντι των παλαιών προκαταλήψεων και ιδεών της παραδοσιακής πατριαρχικής προσέγγισης επί του θέματος είχε επέλθει ουσιαστικά το 1908 με την έναρξη λειτουργίας του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου από τον μεγάλο παιδαγωγό Αλέξανδρο Δελμούζο και ο οποίος άλλωστε θα επιχειρήσει εκεί να εφαρμόσει τις αρχές περί της Νέας Αγωγής και του λεγόμενου Σχολείου Εργασίας.⁶⁷

Ο ρόλος ανθρώπων, όπως ήταν ο Δελμούζος, αλλά επίσης και ο Σβώλος, ήταν πολύ σημαντικός και αποτυπώθηκε ταυτόχρονα μέσα και από την σύσταση του λεγόμενου Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910. Σε συνάρτηση και με την εμφάνιση του εξίσου σημαντικού εκπαιδευτικού περιοδικού «Δελτίον», είναι εμφανές, πως η προσπάθεια για την προώθηση των γυναικών στο χώρο της Εκπαίδευσης, ήταν επίσης και κάτι συνδεδεμένο άμεσα με τη προώθηση του Δημοτικισμού. Κι αυτό, δεδομένου, ότι γενικότερα οι αντιδράσεις έναντι του τελευταίου προέρχονταν, κατά κύριο λόγο, από πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της κοινωνίας που ταυτόχρονα ήταν φορείς ενός συνόλου συντηρητικών κοσμοθεωριών του παρελθόντος και στα πλαίσια των οποίων καταδικαζόταν και το σκεπτικό περί αναβάθμισης της θέσης της γυναίκας στο δημόσιο βίο.

Ο Δημοτικισμός στην Εκπαίδευση υπήρξε άλλωστε συνδεδεμένος με μια σειρά νέων παιδαγωγικών αρχών που είχαν ξεκινήσει ήδη να διαμορφώνονται στα πλαίσια του δυτικού κόσμου κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Οι συγκεκριμένες αρχές, συγκεκριμένα, είχαν αναδυθεί μέσα από την ισχυροποίηση της αστικής τάξης στη Δύση, σε συνδυασμό όμως και με την βιομηχανική επανάσταση και τη διαδικασία μιας ολοένα μεγαλύτερης αστικοποίησης. Εδώ φυσικά θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το ζήτημα περί της ανάδυσης της ανάγκης για μια πιο εξειδικευμένη εκπαίδευση, λόγω της βιομηχανικής και τεχνολογικής προόδου που είχε αρχίσει να καθίσταται εντονότερη στα πλαίσια του δυτικοευρωπαϊκού και του βορειοαμερικανικού χώρου. Και μάλιστα, οι συγκεκριμένες οικονομικές εξελίξεις

⁶⁷Ηλ. Βιγγόπουλος, *Σύντομη αναφορά στους πρωτεργάτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού: Φώτης Φωτιάδης, Αλέξανδρος Δελμούζος, Δημήτρης Γληνός, Μανόλης Τριανταφυλλίδης*, Αθήνα 1984, σ. 17

άρχισαν να προβάλλουν εντονότερα συγχρόνως και την ανάγκη περί γενίκευσης της εκπαίδευσης και παροχής της ακόμα και σε ευρύτερα τμήματα του κοινωνικού συνόλου, συμπεριλαμβανομένων ακόμα και των κατώτερων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων.⁶⁸

Υπό αυτό το πρίσμα, θα κάνουν έτσι την εμφάνισή τους μια σειρά από νέα εκπαιδευτικά συστήματα που θα έχουν σχέση, για παράδειγμα, με τη Νέα Αγωγή και την Προοδευτική Εκπαίδευση στη Γαλλία και τον Αγγλοσαξονικό κόσμο, αλλά και το Σχολείο Εργασίας και της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής στη Γερμανία.⁶⁹ Στην πορεία εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό πως μια πληθώρα πολύ σημαντικών παιδαγωγών, των οποίων άλλωστε η δράση θα «σημαδέψει» ανεξίτηλα την πρόοδο της εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο, κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, παιδαγωγών, με άλλα λόγια, όπως ο Γληνός, ο Σβώλος, η Ρόζα Ιμβριώτη, ο προαναφερόμενος Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μίλτος Κουντουράς, η Μυρσίνη Κλεάνθους - Παπαδημητρίου θα βοηθήσουν τα μέγιστα, αναφορικά με το ζήτημα της εφαρμογής αυτών των νέων παιδαγωγικών αρχών και στην Ελλάδα.⁷⁰

Μέσω ειδικά της περίπτωσης του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου στο Βόλο που είχε λειτουργήσει για ένα διάστημα τριών ετών μονάχα, εξαιτίας και των διαφόρων αντιδράσεων που είχαν προκύψει έντονα στην πορεία από τοπικούς συντηρητικούς παράγοντες, ο Δελμούζος, όπως ήδη αναφέρθηκε και πιο πάνω εξάλλου, είχε προβεί εν γένει στην διαδικασία της εφαρμογής των ποικίλων αρχών της Νέας Αγωγής. Είναι χαρακτηριστικό πως εκείνη η σχολική μονάδα είχε αποτελέσει την πρώτη και ουσιαστική την μοναδική ακόμα και ως την σύγχρονη εποχή περίπτωση ενός σχολείου με διαφορετικό παιδαγωγικό προσανατολισμό, σε σύγκριση με τα παραδοσιακά ελληνικά δεδομένα.⁷¹

Μέσα από αυτήν την περίπτωση εν προκειμένω, μια πολύ σημαντική καινοτομία, πιο συγκεκριμένα, είχε να κάνει με το ότι είχε αναδυθεί μια πραγματικά επαναστατική και ριζοσπαστικού χαρακτήρα θεώρηση, σχετικά με το ρόλο και την δράση και του γυναικείου φύλου στον τομέα της εκπαίδευσης. Μια δράση, με την οποία και τα κορίτσια και οι γυναίκες αντιμετώπιζονταν ως ηθικές και αυθύπαρκτες

⁶⁸T. Mikul, *The Industrial Revolution in national context: Europe and USA 1996*, σ. 80

⁶⁹G. Kerschesteiner, *Έννοια του Σχολείου Εργασίας ή το σχολείον του μέλλοντος*, Αθήνα 1916, σ. 122

⁷⁰Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 ως το 1930: Λόγος – αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 143 - 183

⁷¹Αλ. Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος, Κατάλογος Μελών 1910 - 1927. Σύνοψη - Περιγραφή - Εκτιμήσεις*, Αθήνα 1994, σ. 37

οντότητες, ενώ συγχρόνως δινόταν πολύ μεγάλη βαρύτητα και στο πεδίο της ανάπτυξης της κριτικής τους σκέψης και της αυτενέργειας.

Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία άλλωστε, από την άποψη συγχρόνως και το ότι εκείνο το διάστημα, ήταν ακόμα τέτοια η κοινωνική πραγματικότητα, ώστε να προβάλλεται για καθένα εκ των δύο φύλων ένα πλέγμα πολύ συγκεκριμένων ρόλων. Μέσω αυτών των στερεοτύπων άλλωστε, δεν είναι τυχαίο το ότι ακόμα κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το ενδιαφέρον του ελληνικού κράτους περιοριζόταν στην ενασχόληση με την περίπτωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης των κοριτσιών, ενώ και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν κάτι που επίσης δεν φαινόταν καν να απασχολεί τόσο πολύ την Ελληνική Πολιτεία, καθώς η τελευταία απλά είχε ένα πλαίσιο πολύ βασικών νομοθετικών ρυθμίσεων για την τελευταία.⁷²

Αναφορικά με την περίπτωση της υιοθέτησης των διαφόρων αρχών της Νέας Αγωγής στα πλαίσια του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, είναι ενδεικτικό, πως τα ίδια τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου είχαν αποστείλει προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης ένα σχετικό υπόμνημα. Αυτό το έγγραφο, πιο συγκεκριμένα, είχε μια σειρά στοιχείων και πληροφοριών σχετικών με το πρόγραμμα των μαθημάτων του Ανώτερου Παρθεναγωγείου. Η συγγραφή αυτού του εγγράφου θεωρείται, πως πρέπει να είχε γίνει από τον ίδιο τον Αλέξανδρο Δελμούζο. Μάλιστα, εδώ αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και το ότι οι υπεύθυνοι του Παρθεναγωγείου είχαν δώσει μεγάλη βαρύτητα ως προς το ζήτημα περί του ωρολογίου προγράμματος. Το σκεπτικό εξάλλου ήταν, πιο συγκεκριμένα, το να είναι τέτοιος ο χρόνος διδασκαλίας των κοριτσιών σε καθημερινή βάση, προκειμένου αυτά να μην κουράζονται.⁷³

Μάλιστα, στο πλαίσιο λειτουργίας του εν λόγω εκπαιδευτικού ιδρύματος είχαν εγγραφεί νέες κοπέλες, οι οποίες διέθεταν τη γενική εγκυκλοπαιδική μόρφωση που προσέφεραν ήδη εδώ και καιρό τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, όπως επίσης και το Αρσάκειο, το τελευταίο ήδη αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης για κορίτσια στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Δεν είναι τυχαίο το ότι η Ανώτερα Γυναικεία Σχολή είχε λειτουργήσει έχοντας και πολύ υψηλά δίδακτρα. Κάτι τέτοιο, είναι ενδεικτικό, αναφορικά με το ότι επρόκειτο για μια

⁷²Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, 1986, ό. π., σ. 117

⁷³ Πρόγραμμα δημοτικού σχολείου, ανώτερου Παρθεναγωγείου και διδασκαλείου κοριτσιών – Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης», Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 2012, σ. 234 - 252

σχολή, που θεωρούνταν πως είναι, ως προς το επίπεδό της κάπου μεταξύ της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας.⁷⁴

Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές, πως το θέμα περί όσο το δυνατόν μεγαλύτερης συμμετοχής των κοριτσιών και των γυναικών στο πεδίο της Εκπαίδευσης ήδη πια από καιρό, είχε συνδεθεί και με το ζήτημα περί προώθησης του Δημοτικισμού. Και μέσα από την δράση επιστημόνων και παιδαγωγών, όπως ήταν τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, είχαν αρχίσει να εκφράζονται έτσι και κάποια συγκεκριμένα σημεία οριοθετήσεων ανάμεσα σε κάποιες ομάδες στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας. Ομάδες δηλαδή, εκ των οποίων άλλες εξέφραζαν έναν αρτηριοσκληρωτικό συντηρητισμό και την εμμονή σε ιδεολογικά συστήματα, σε πρακτικές, μηχανισμούς και τρόπους οργάνωσης των διαφόρων πτυχών του δημόσιου βίου, τη στιγμή που άλλες ομάδες αντίστοιχα, εξέφραζαν το αίτημα περί μεταρρύθμισης, προόδου και αλλαγής, με γνώμονα το να μπορέσει μελλοντικά η Ελλάδα να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που αναδύονταν σταδιακά.⁷⁵

Αυτό πάντως δεν σήμαινε το ότι κατά καιρούς, δεν είχαν υπάρξει ορισμένες τάσεις παραχωρήσεων και συμβιβασμού στις αντιδράσεις συντηρητικών δυνάμεων της κοινωνίας, ακόμα και εκ μέρους ορισμένων πολιτικών που διαχρονικά είχαν συνδεθεί με πιο προοδευτικές ομάδες του ελληνικού κόσμου. Για παράδειγμα, το 1911, χρονιά κατά την οποία είχε σταματήσει να λειτουργεί το Παρθεναγωγείο του Βόλου, καθώς οι ιδρυτές του παράλληλα προσήχθησαν σε δίκη, ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε αναγκαστεί να αποδεχθεί, για πολιτικούς λόγους, το άρθρο 107 του ελληνικού Συντάγματος, με το οποίο η καθαρεύουσα οριζόταν ως η επίσημη γλώσσα του ελληνικού Κράτους και μεταξύ άλλων, και της Εκπαίδευσης.⁷⁶

Ο σχετικός συντηρητισμός αναφορικά με το χώρο της Εκπαίδευσης φυσικά συνέχιζε να αφορά και το θέμα της παρουσίας των κοριτσιών στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Είναι χαρακτηριστικό, πως στην περίοδο του Μεσοπολέμου, επρόκειτο να λάβουν χώρα ακόμα και επεισόδια, όπως είχε συμβεί με τα λεγόμενα Μαρασλειικά το διάστημα μεταξύ του 1925 και του 1927, όπως και με τα λεγόμενα Διδασκαλειακά το 1928 στη Θεσσαλονίκη, εξαιτίας της πρόθεσης να προωθηθεί η πολιτική περί μικτών γυμνασίων, όπως στο Μαράσλειο και αντίστοιχα και στο Διδασκαλείο θηλέων Θεσσαλονίκης. Εντούτοις όμως, μέσα από εκπαιδευτικές

⁷⁴Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, 2006, *ό. π.*, σ. 128

⁷⁵Αλ. Δημαράς, *ό. π.*, σ. 45

⁷⁶Θ. Χρήστου, *Το εκπαιδευτικό σύστημα, 1881-1910. Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 11, Αθήνα 2006, σ. 524

μεταρρυθμίσεις, θα αρχίσει ουσιαστικά να λαμβάνει χώρα η διαδικασία της μετατροπής των διαφόρων παρθεναγωγείων θηλέων σε γυμνάσια θηλέων. Εξάλλου, ακόμα και πριν από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που είχε προωθήσει ο Κωνσταντίνος Γόντικας το 1929, αναφορικά με την Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, είχε αρχίσει σαφέστατα να υφίσταται μια ολοένα μεγαλύτερη αύξηση, αναφορικά με τον αριθμό σχολείων για κορίτσια. Αυτό συγχρόνως είχε συνοδευθεί και από την αύξηση του αριθμού των μαθητριών.⁷⁷

Στην περίπτωση των δύο Νομοσχεδίων για την Εκπαίδευση του 1913 και του 1929 αντίστοιχα, είναι δυνατόν κάποιος να παρατηρήσει, πως ως προς το μεν 1913 είχε υπάρξει πρόταση για κοινά γυμνάσια θηλέων και αρρένων, όπως επίσης και διδασκαλεία αρρένων και θηλέων. Επίσης, είχε προβληθεί και η ιδέα περί εξάχρονων μικτών δημοτικών και αστικών σχολείων με πρακτικό προσανατολισμό μετά το δημοτικό και με διάρκεια σπουδών τα τρία χρόνια, για αντικατάσταση των ανώτερων παρθεναγωγείων.⁷⁸

Τα μικτά δημοτικά σχολεία εξάλλου, είχαν προβληθεί μέσα και από το εκπαιδευτικό νομοσχέδιο του 1929, τη στιγμή που στη θέση των αστικών σχολείων θηλέων, είχαν κάνει την εμφάνισή τους και πάλι τα ανώτερα παρθεναγωγεία. Είναι ενδεικτικό, πως τα γυμνάσια αρρένων και θηλέων στα μεν αστικά κέντρα ήταν χωριστά, ενώ στην επαρχία ήταν μικτά, λόγω της έλλειψης άλλωστε σχολικών αιθουσών και κτηρίων και του μικρότερου αριθμού των μαθητών και των μαθητριών. Είναι ακόμα ενδιαφέρον εδώ και το ότι είχε προβλεφθεί μέσα από αυτό το συγκεκριμένο νομοσχέδιο και η ύπαρξη νυκτερινών σχολείων για φτωχές και άπορες γυναίκες.

Μετά το 1929 επιτυγχάνεται σταδιακά η διαδικασία της ισοκατανομής ανάμεσα σε μαθητές και μαθήτριες στην πρωτοβάθμια και την δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αρχίζει να παρατηρείται άλλωστε και η ολοένα μεγαλύτερη εμφάνιση γυναικών καθηγητριών ή διδασκαλισσών σε δευτεροβάθμια και πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Πάντως, ένα στοιχείο που θα παραμείνει εν πολλοίς ανοικτό ως το 1979, με άλλα λόγια για περίπου πενήντα χρόνια, ήταν το ζήτημα περί της συνεκπαίδευσης

⁷⁷Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 132

⁷⁸Ν.Δ. 26 Αυγούστου 1914, *Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδύσεως*, στο Φ.Ε.Κ., 335, 19 Νοεμβρίου 1914

ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια. Η συνεκπαίδευση των δυο φύλων ουσιαστικά θα καθιερωθεί μόλις το 1979.⁷⁹

Φυσικά ως προς τον αριθμό γυναικών εκπαιδευτικών, ειδικά στη μέση εκπαίδευση, αρχίζει να παρατηρείται μια πολύ μεγάλη αύξηση ειδικά μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό το στοιχείο είναι συναφές ειδικότερα με την αύξηση του αριθμού των φοιτητριών στις λεγόμενες καθηγητικές σχολές εκείνες τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση οι γυναίκες αποτελούσαν το διάστημα 1965 με 1975 πλέον το 53,67% του εκπαιδευτικού προσωπικού.⁸⁰

---

⁷⁹Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 141

⁸⁰Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 149

Β' Κεφάλαιο

Η πορεία της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα

2.1. Η παρουσία των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση κατά τον 19^ο αιώνα

Η Ανώτατη Εκπαίδευση των γυναικών στον ελληνικό χώρο ουσιαστικά θα αρχίσει να κάνει τα πρώτα της βήματα κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα κυρίως προς τις τελευταίες του δεκαετίες. Κάτι τέτοιο δεν θα πρέπει να προξενεί έκπληξη άλλωστε, υπό το βάρος των ευρύτερων κοινωνικών νοοτροπιών, όπου όπως φάνηκε και πιο πάνω, είχαν καλλιεργηθεί έντονα εντός της ελληνικής κοινωνίας διαχρονικά, σε συνάρτηση με το θέμα της παρουσίας τους σε πεδία του δημόσιου βίου, όπως η Εκπαίδευση.

Βέβαια, είναι αλήθεια παράλληλα, πως ακόμα εκείνες τις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους και της παρουσίας των διαφόρων μηχανισμών του, το ζήτημα περί της συμμετοχής των γυναικών στο χώρο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης ήταν κάτι που δεν αποτελούσε καν αντικείμενο συζήτησης στους κύκλους των τότε πολιτικών ελίτ και των διαφόρων σχεδιασμών τους περί εκπαίδευσης. Και μάλιστα, αυτό, ενώ ήδη και από τα πρώτα χρόνια ύπαρξης του ελληνικού κράτους, είχαν υπάρξει εργώδεις προσπάθειες από άτομα, όπως ο Christian August Brandis (1790 - 1867), καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βόννης και σημαντικός ελληνομαθής της εποχής, σχετικά με την ίδρυση του πρώτου Πανεπιστημίου το 1837. Επρόκειτο, για διαδικασία, στην οποία είχαν συμμετάσχει και σημαντικοί Έλληνες λόγιοι της εποχής, όπως ο Κωνσταντίνος Σχινάς.⁸¹

Σε συνδυασμό εξάλλου, και με την ίδρυση του πρώτου πανεπιστημιακού ιδρύματος, στα πλαίσια του νεοελληνικού ανεξάρτητου κράτους, δεν είναι τυχαίο το ότι από νωρίς θα αρχίσει να αναδύεται και η δράση διαφόρων οργανώσεων και ομάδων φοιτητών πάνω σε ζητήματα που ήταν συναφή και με την εκπαιδευτική πραγματικότητα του νεοελληνικού κόσμου, όσο επίσης όμως και με διάφορα άλλα ζητήματα κοινωνικού ή και πολιτικού και ευρύτερου ιδεολογικού περιεχομένου που μπορεί να είχαν απασχολήσει τον ελληνικό κόσμο από τον 19^ο αιώνα και μετά. Υπό αυτό το πρίσμα, για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό, πως ήδη

⁸¹Θ. Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801 -1857). Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1996, σ. 133

και κατά το 1839 είχε εκφραστεί το πρώτο φοιτητικό κίνημα (δηλαδή, μόλις δύο χρόνια μετά από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837), ενώ το 1843 αυτό το κίνημα είχε έντονη συμμετοχή και στις σχετικές διεργασίες, αναφορικά με την εφαρμογή του πρώτου Συντάγματος στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους. Ακόμα τον Οκτώβριο του 1862, οι φοιτητές επρόκειτο να έχουν έντονη παρουσία και δράση, σχετικά και με την έξωση του βασιλιά Όθωνα από τη χώρα.⁸²

Είναι χαρακτηριστικό πως ήδη βέβαια εντός της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας είχαν αρχίσει να υφίστανται γενικότερα συζητήσεις αναφορικά με το ζήτημα περί της συμμετοχής και των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και ως το 1890 επίσης, ο μόνος κλάδος, όπου υπήρχε η δυνατότητα των γυναικών για συμμετοχή σε αυτήν, ήταν μέσα από το επάγγελμα της δασκάλας. Ακόμα και μέσα από αυτόν τον κλάδο όμως, είναι γεγονός το ότι είχε αρχίσει να προβάλλεται η προοπτική περί εξόδου των γυναικών στο πεδίο της ακαδημαϊκής καριέρας και εκπαίδευσης, τη στιγμή που είχε καταστεί εμφανές και το ότι μέσα από την μόρφωση οι γυναίκες θα είχαν την δυνατότητα σταδιακά να χειραφετηθούν κοινωνικά ακόμα περισσότερο.⁸³

Σχετικά με το ζήτημα της αποδοχής σταδιακά των γυναικών και στο χώρο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, είναι αλήθεια βέβαια από την άλλη μεριά, πως σημαντικό ρόλο στην πορεία θα έπαιζαν και οι κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού. Κοινότητες, οι οποίες διέθεταν στο εσωτερικό τους πλέον μια τοπική ισχυρή αστική και μεγαλοαστική τάξη, η οποία πέραν της οικονομικής της δύναμης, διέθετε άλλωστε και ένα υψηλότατο επίπεδο μόρφωσης. Τα μέλη αυτής της μεγαλοαστικής τάξης πόλεων και αστικών κέντρων, όπως ήταν η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και αστικών κέντρων εκτός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου υπήρχαν σημαντικοί Έλληνες επιχειρηματίες, και που ταυτόχρονα είχαν αρχίσει να έρχονται σε επαφή και με τις νέες ιδέες περί χειραφέτησης και προώθησης του γυναικείου φύλου και εντός της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης.

Στην ίδια την Ελλάδα, αν και ήδη και από τη δεκαετία του 1860 μπορούμε να δούμε το ότι είχαν αρχίσει να υπάρχουν κάποιες σχετικές προσπάθειες μέσα από το έργο της λεγόμενης Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, εντούτοις από την

⁸²Θ. Χρήστου, *Το εκπαιδευτικό σύστημα, 1881 -1910, ό. π., σ. 515-516*

⁸³Ε. Αβδελά, *Ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα: 19^{ος} - 20^{ος} αιώνας – φάκελος υλικού για το μάθημα*, Αθήνα 1998, σ. 66

άλλη μεριά, το όλο ζήτημα προωθήθηκε με πιο έντονο και αποφασιστικό τρόπο από τη δεκαετία του 1880 και μετά.⁸⁴

Ο ίδιος ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» εν τω μεταξύ προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, αλλά επίσης κατά την ίδια περίοδο και ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, πρόκειται να ξεκινήσουν ορισμένες πρώτες προσπάθειες σχετικά με το θέμα περί σταδιακής ανάπτυξης ενός συστήματος ακαδημαϊκής μόρφωσης και για τις γυναίκες. Δεν είναι τυχαίο έτσι το ότι το 1892 ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός θα αναπτύξει μια σειρά μαθημάτων με τον τίτλο «Εβδομαδιαίες Ομιλίες για κυρίες», ενώ το 1894 θα οργανώσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τον τίτλο «Φιλολογικά μαθήματα για κυρίες» και το 1898 επίσης το «Ανώτερα φιλολογικά και ιστορικά μαθήματα για κυρίες». Από την άλλη μεριά, ο Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως να ιδρύσει μια ανώτερη σχολή κυριών και δεσποινίδων, η οποία λειτουργούσε για δύο ώρες, ανάμεσα στις 5 με 7 το απόγευμα. Στα πλαίσια αυτών των φροντιστηριακών μαθημάτων δίδασκαν καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών και οι γυναίκες διδάσκονταν μεσαιωνική ιστορία, ιστορία της τέχνης, κλασική φιλολογία και άλλα αντικείμενα.⁸⁵

Η επιθυμία για ανώτερη εκπαίδευση φαίνεται έντονα. Το 1879 επιχειρείται η πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο και ο Θ. Ζερβός⁸⁶ ζητά να αναγνωριστεί το Αρσάκειο ως Γυμνάσιο θηλέων και να επιτραπεί η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο. Η Σεβαστή Καλλισπέρη απόφοιτη του σχολείου της Χιλλ, παρακολουθώντας ιδιαίτερα μαθήματα, δεν καταφέρνει να γίνει φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών λόγω φύλου και απευθύνεται στην Σορβόννη όπου φοιτά από το 1885 έως το 1891. Το ελληνικό κράτος αρνείται να της παρέχει την υποτροφία που ζήτησε καθώς δεν υπάρχουν χρήματα για την εκπαίδευση των κοριτσιών, όπως επισημαίνει η Παρρέν⁸⁷. Την ίδια πορεία ακολουθούν η Μαρία Καλαπαθάκη το 1886 σπουδάζοντας στην Ιατρική στο Παρίσι, και αργότερα η Ζαχαρούλα Ναυπλιώτου⁸⁸.

⁸⁴Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση -Γυναίκες και επιστήμη στην Ελλάδα (1890 - 1976)*, στο Α. Δαλακούρα & Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών -Οι γυναίκες στην εκπαίδευση*, Αθήνα 2015, σ. 176

⁸⁵Αγωγή - Εκπαίδευσις. Ανωτέρα Σχολή Κυριών και Δεσποινίδων», Δελτίον της Εθνικής Αγωγής 2 (15 Μαρτίου 1898)

⁸⁶Θ. Ζερβός, *Πρότασις Νόμου*, Παράρτημα της Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος Η', συν. Α' (20 Οκτωβρίου 1879 - 17 Απριλίου 1880): ρα'

⁸⁷Κ. Παρρέν, *Ελληνίς τακτική φοιτήτρια της Σορβόννης*, Εφημερίς των Κυριών, αρ. φ. 48, 7.2.1888, σ. 3-4

⁸⁸Κ. Παρρέν, *Ελληνίδες επιστήμονες*, Εφημερίς των Κυριών, αρ. φ. 246, 9.2.1892, σ. 4

Ας σημειωθεί, πως αναφορικά με την περίπτωση της Καλλισπέρη, ο τότε δήμαρχος των Αθηνών είχε προβεί σε μια προσπάθεια, ώστε να θεωρηθούν έγκυρες οι υπογραφές των καθηγητών που είχαν εξετάσει την Καλλισπέρη, με γνώμονα την είσοδό της στην Φιλοσοφική Σχολή των Αθηνών. Εντούτοις όμως, είναι ενδεικτικό πως το Υπουργείο Παιδείας συνέχισε να αρνείται την είσοδό της στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε συνάρτηση με εκείνη την εξέλιξη, ο πατέρας της είχε δώσει το 1885 την άδεια για το ταξίδι της στη Γαλλία, με γνώμονα την

Το 1887 η απόρριψη απόφοιτης του Αρσάκειου Σχολείου, προκαλεί την διαμαρτυρία και τις αντιδράσεις των φοιτητών.⁸⁹ Η ανάγκη για καλύτερη εκπαίδευση και περισσότερες επαγγελματικές επιλογές υπαγορεύουν το 1890 την είσοδο των γυναικών στο Πανεπιστήμιο⁹⁰ με την Ι. Στεφανοπόλη την πρώτη φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στη Φιλοσοφική Σχολή. Τα Παρθεναγωγεία ιδρύουν γυμνασιακές τάξεις ενώ δεν λείπουν οι αρνητές της νέας πραγματικότητας. Η Δευτεροβάθμια εκπαίδευση κυριαρχείται από ιδιώτες και τα δίδακτρα δεν είναι προσιτά για όλες.

Την Στεφανοπόλη το 1891 ακολουθούν η Αλεξάνδρα και η Αγγελική Παναγιωτάτου φοιτώντας στην ιατρική σχολή. Η πρώτη φοιτήτρια εγγράφεται στην σχολή Καλών τεχνών το 1894. Το 1903 η Σοφία Λασκαρίδου κρίνεται ως απρεπής⁹¹. Με αποκορύφωση την επιστολή του Καθηγητή Πολυτεχνείου ζητώντας την απαγόρευση εγγραφής κοριτσιών στη σχολή Καλών Τεχνών λόγω των απρεπών θεαμάτων⁹². Το αίτημα του δεν υλοποιήθηκε και το 1905 με πρόταση του Ιακωβίδη συμμετέχουν οι πρώτες γυναίκες μοντέλα. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση αποτελούσε για πολλά κορίτσια ένα ακόμα θετικό στοιχείο της προσωπικότητάς τους, ενώ για άλλες αποτελούσε το εισιτήριο για την επαγγελματική σταδιοδρομία τους και την οικονομική τους ανεξαρτησία. Το 1895⁹³, επιτρέπεται σε μαθητές και μαθήτριες η εγγραφή τους στο Πανεπιστήμιο με μόνη προϋπόθεση την επιτυχή έκβαση των εξετάσεων.

⁸⁹ Κ. Παρρέν, *Οι φοιτηταί μας υψούντες την σημαίαν της πνευματικής χειραφετήσεως της γυναικός*, Εφημερίς των Κυριών, αρ. φ. 31, 4.10. 1887, σ. 3-4

⁹⁰ Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 233-336

⁹¹ Σ. Λασκαρίδου, *Από το Ημερολόγιό μου. Θύμησες και στοχασμοί*, Αθήνα, 1956, σ. 7

⁹² Κ.. Παρρέν, *Αι καλλιτέχνιδές μας εν διαγωγώ*, Εφημερίς των Κυριών, αρ.φ. 806, 10.10.1904, σ. 1-2

⁹³ Νόμος ΒΤΒ', 12.7.1895, *Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και ελληνικοίς σχολείοις*, Φ.Ε.Κ. 14,σ. 49

Είναι χαρακτηριστικό εδώ το ότι μια πολύ σημαντική καινοτόμος κίνηση που θα δημιουργηθεί κάποια χρόνια αργότερα, και πιο συγκεκριμένα, κατά το 1911 κι ενώ πια έχουμε εισέλθει στον εικοστό αιώνα, ήταν το ότι σε ένα άλλο ιστορικό εκπαιδευτικό ίδρυμα της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, δηλαδή, στο Λύκειο Ελληνίδων, θα αρχίσουν πια να διδάσκουν και γυναίκες καθηγήτριες που είχαν αποφοιτήσει κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών.⁹⁴

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί πως, η σταδιακή προώθηση των γυναικών και στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, είχε υπάρξει συνυφασμένη με την επιρροή που άσκησε η λεγόμενη Μεγάλη Ιδέα στην ελληνική κοινωνία, και μεταξύ άλλων, και στο χώρο της Εκπαίδευσης. Η επιρροή της αυτή είχε σχέση με το ότι η μόρφωση μπορεί να αποτελέσει ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο, αναφορικά με την προώθηση της Μεγάλης Ιδέας⁹⁵ και των διαφόρων σκοπών της, και οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι ειδικότερα με την επέκταση του Ελληνισμού σε μια γεωγραφική ζώνη, η οποία με βάση ιστορικά στοιχεία, θεωρούνταν, πως θα έπρεπε να αποτελέσει την εδαφική επικράτεια ενός νέου ελληνικού βασιλείου.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο εξάλλου, και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών θεωρούνταν σταδιακά επίσης πολύ σημαντική, ώστε να επιτευχθούν οι εθνικοί στόχοι του ελληνικού κόσμου. Αυτό ήταν όμως συνδεδεμένο και με την ακαδημαϊκή μόρφωση του γυναικείου φύλου. Επρόκειτο για μια συνισταμένη που είχε προβληθεί εξάλλου και από τις πρώτες μέρες ζωής του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837 και που είχε κληθεί επιτακτικά να εκπληρώσει την ιδεολογική και εθνική του αποστολή. Πέραν των όποιων παραλείψεων και σφαλμάτων, ο εν λόγω θεσμός

⁹⁴Κ. Παρρέν, *Ομιλίες του Λυκείου Ελληνίδων*, στο *Εφημερίς των Κυριών 1001* (1 - 15 Μαρτίου 1911), σ. 15

⁹⁵Η Μεγάλη Ιδέα ενσάρκωνε την επιθυμία να φέρει όλους τους εθνικούς Έλληνες στο ελληνικό κράτος και στη συνέχεια να αναβιώσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ίσχυε ειδικά για τους Έλληνες στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, την Κύπρο, τμήματα της Ανατολίας και την πόλη της Κωνσταντινούπολης (που θα αντικαθιστούσε την Αθήνα ως πρωτεύουσα). Όταν ο νεαρός Δανός πρίγκιπας Γουλιέλμος Γεώργιος εξελέγη βασιλιάς το 1863, ο τίτλος που του προσφέρθηκε από την Ελληνική Εθνοσυνέλευση δεν ήταν «Βασιλιάς της Ελλάδας», ο τίτλος του έκπτωτου προκατόχου του, Βασιλιά Όθωνα, αλλά μάλλον «Βασιλεύς των Ελλήνων». Στη διατύπωση σιωπηρά ήταν ότι ο Γεώργιος Α' επρόκειτο να είναι βασιλιάς όλων των Ελλήνων, ανεξάρτητα από το αν ζούσαν τότε εντός των ορίων του νέου του βασιλείου. Οι πρώτες πρόσθετες περιοχές που ενσωματώθηκαν στο Βασίλειο ήταν τα Ιόνια νησιά το 1864 και αργότερα η Θεσσαλία με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878), βλ. Σκοπετέα Ελ. (1998). *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος*, Αθήνα, σ. 39

διαχρονικά είχε τροφοδοτήσει σε πνευματικό, ιδεολογικό και διοικητικό επίπεδο της νέες δυνάμεις του Ελληνισμού.⁹⁶

2.2. Η παρουσία των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση κατά τον 20^ο αιώνα

Στην διάρκεια του 20^{ου} αιώνα πια είναι γεγονός, πως αργά αλλά σταθερά, πρόκειται να ξεκινήσει η διαδικασία μιας νέας προσέγγισης ως προς την παρουσία των γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Μια παρουσία που έχει σχέση τόσο με τον ρόλο τους ως φοιτητριών σε πανεπιστημιακές σχολές, όσο και με τον ρόλο τους ως διδασκουσών.

Μια σημαντική στιγμή, αναφορικά με την παρουσία του γυναικείου φύλου σε αυτό το πεδίο, θα μπορούσε να θεωρηθεί, πως ήταν η ίδρυση και λειτουργία (έστω για μόλις δύο χρόνια, από το 1921, ως το 1923) της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής. Η ίδρυσή της είχε γίνει μέσω της δράσης του Δημήτρη Γληνού, σε συνεργασία και με τον Σύνδεσμο των Ελληνίδων, υπέρ των δικαιωμάτων της Γυναίκας, αλλά και με τη συμμετοχή γνωστών λογίων της εποχής (ανδρών και γυναικών εξίσου). Ιδρυτές αυτού του πολύ σημαντικού εκπαιδευτικού ιδρύματος συγκεκριμένα, ήταν οι Γληνός, Κώστας Σωτηρίου, Μυρσίνη Κλεάνθους και Χαράλαμπος Θεοδωρίδης. Τα πλαίσια των γενικότερων προβληματισμών και κοσμοθεωριών περί παιδαγωγικής, στα οποία είχε στηριχθεί η δημιουργία και λειτουργία του εν λόγω εκπαιδευτικού ιδρύματος, είχαν εκφραστεί μέσα από μια εισαγωγική ομιλία του ίδιου του Δ. Γληνού κατά την ίδρυση του ιδρύματος το 1921 και όπου παράλληλα γινόταν αναφορά στην ανάγκη για την ανάδυση ενός είδους νέου γυναικείου ανθρωπισμού. Ενός ανθρωπισμού που ήταν συνδεδεμένος άλλωστε με την διάσταση περί χειραφέτησης των γυναικών, ενώ την ίδια στιγμή στηριζόταν και σε ένα νέο πρότυπο ζωής.⁹⁷

Πάντως, ήδη και από τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα στην ουσία μπορούμε να παρατηρήσουμε, πως οι γυναίκες που άρχιζαν να σπουδάζουν στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση ή που στην πορεία επρόκειτο να αρχίσουν να αποκτούν ακόμα και κάποιες καθηγητικές θέσεις, είχαν υπάρξει εξαιρετικά προσεκτικές, ως προς την δημόσια παρουσία τους εντός των ακαδημαϊκών χώρων. Ο λόγος ήταν το

⁹⁶Θ. Χρήστου, *Η ίδρυση του Πανεπιστημίου*, στο Αθήνα - Μόναχο, Τέχνη και Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 2000, σ. 68

⁹⁷Δ. Γληνός, *Γυναικείος Ανθρωπισμός*, Αθήνα 1921, σ. 24

ότι τόσο εκ μέρους του ίδιου του κρατικού μηχανισμού, όσο επίσης άλλωστε και εκ μέρους των διάφορων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας (και μάλιστα σε αυτά είχαν φτάσει να συμπεριλαμβάνονται ακόμα και άτομα του ακαδημαϊκού χώρου, των Τεχνών και Γραμμάτων, της επιστήμης κλπ.) το ζήτημα της παρουσίας των γυναικών στους πανεπιστημιακούς χώρους, δεν έπαυε γενικά να είναι συνδεδεμένο με τα ζητήματα ηθικής και σεμνοτυφίας.

Για παράδειγμα, αναφορικά με την περίπτωση των αδερφών Παναγιωτάτου, όπως μας πληροφορεί ο φίλος τους Γρηγόριος Ξενόπουλος, η μια από τις δύο, δηλαδή η Αλεξάνδρα, ήθελε να σπουδάσει στην πραγματικότητα μαθηματικός, αλλά αναγκάστηκε να ασχοληθεί και αυτή με σπουδές στην Ιατρική, προκειμένου να μπορεί να τις συνοδεύει και τις δύο κόρες του στην Ιατρική Σχολή ο πατέρας τους. Αυτό σήμαινε, πως η παρουσία μιας ασυνόδευτης γυναίκας, ακόμα και φοιτήτριας, εκείνη την εποχή εντός του ακαδημαϊκού χώρου μπορούσε να αποτελέσει αιτία σοβαρού σκανδαλισμού, λόγω των πολύ αυστηρών ηθών της κοινωνίας και της εποχής. Αυτό συγχρόνως μάλιστα, είναι και κάτι, το οποίο είχε τονίσει και η ίδια η Αγγελική Παναγιωτάτου μέσα στην αυτοβιογραφία της.⁹⁸

Αυτή η αυστηρότητα, αναφορικά με τα ήθη, ήταν ταυτόχρονα κάπως συνδεδεμένη με την προσπάθεια εκείνων των πρώτων φοιτητριών να είναι πάντα όσο το δυνατόν πιο απαιτητικές και αυστηρές με τον ίδιο τους τον εαυτό, ως προς το θέμα της ακαδημαϊκής τους επίδοσης. Έπρεπε ταυτόχρονα όμως, να αποδεικνύουν και την θηλυκότητά τους φυσικά όχι με τρόπους, οι οποίοι στα πλαίσια των ηθών της εποχής θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανήθικοι. Δεν είναι τυχαίο, πως κάποιες συμπεριφορές που μπορούσαν να θεωρηθούν απρεπείς, ακόμα κι εκ μέρους σημαντικών εκπροσώπων του γυναικείου φεμινιστικού κινήματος, όπως ήταν η ίδια η Παρρέν (που αναφέρθηκε και πιο πάνω) σχετίζονταν, για παράδειγμα, με την συμμετοχή των γυναικών σε διαδηλώσεις και κινητοποιήσεις, τις οποίες ήδη είχαν ξεκινήσει να κάνουν και προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οι φοιτητές διαφόρων σχολών.⁹⁹

Εντούτοις, είναι αλήθεια, την ίδια στιγμή, το ότι η κατάσταση είχε αρχίσει να μεταβάλλεται από την άποψη μάλιστα, πως σταδιακά ακόμα και οι γυναίκες φοιτήτριες άρχιζαν να συμμετέχουν ή ακόμα και να εκλέγονται στους κόλπους

⁹⁸Α. Παναγιωτάτου, *Ο αγώνας της ζωής μου*, Αλεξάνδρεια - Αίγυπτος 1951, σ. 4

⁹⁹Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 196

διαφόρων σωματείων. Κάτι τέτοιο καθώς πια είμαστε στον εικοστό αιώνα, θα αρχίσει να συνδυάζεται και από την ολοένα μεγαλύτερη αύξηση των γυναικών ως φοιτητριών πρώτιστα στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας και εν συνεχεία και ως διδασκουσών και καθηγητριών. Ως το 1920 είναι χαρακτηριστικό, πως οι σχολές εκείνες του Πανεπιστημίου Αθηνών που είχαν τις πιο πολλές φοιτήτριες, ήταν αναμφίβολα η Ιατρική, όπως επίσης και η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών.

Μετά ακολουθούσαν εκείνα τα τμήματα που είχαν σχέση με την Φαρμακευτική και την Οδοντιατρική, ενώ από την άλλη μεριά, θα ήταν δυνατόν να λάβουμε υπόψη μας και περιπτώσεις όπως ήταν η Νομική. Η πρώτη φοιτήτρια, ως προς την τελευταία, είχε κάνει την εμφάνισή της, πιο συγκεκριμένα, το 1912. Αντίστοιχα, η Νομική Σχολή ως το 1919 με 1920 είχε άλλες 17 φοιτήτριες.¹⁰⁰ Μάλιστα, ως προς το θέμα του ότι η Ιατρική Σχολή ήταν η πρώτη στον ελλαδικό χώρο γενικά που είχε από παλιά (και πριν τον εικοστό αιώνα) τόσο σημαντικό αριθμό φοιτητριών, η Καλλιρόη Παρρέν είχε τονίσει σε άρθρο της το 1908, πως μια τέτοια εξέλιξη ήταν πολύ σημαντική, από την άποψη, πως με αυτό τον τρόπο αναδεικνυόταν μελλοντικά η ιατρική συνδρομή αυτών των γυναικών προς άλλες γυναίκες, όπως επίσης και προς τα μικρά παιδιά.¹⁰¹

Η ενασχόληση με την ακαδημαϊκή μόρφωση και καριέρα για τις πρώτες φοιτήτριες και στην διάρκεια εκείνων των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα στην ουσία είχε έναν διπλό ρόλο: αφενός μεν ήταν από την μια μεριά, ένα μέσο, με το οποίο αυτές οι γυναίκες μπορούσαν να αποκτήσουν την οικονομική τους ανεξαρτησία, από την άλλη μεριά όμως, ήταν κι ένα εργαλείο, με το οποίο είχαν την δυνατότητα να ξεφύγουν και από την ανία, την οποία προξενούσε η αργία. Βέβαια για εκείνες τις κοπέλες που προέρχονταν από μεσαία ή κατώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, είναι ενδεικτικό, πως η φοίτηση στο πανεπιστήμιο πρώτιστα σήμαινε ένα καλύτερο οικονομικό μέλλον και προσφορά οικονομικής βοήθειας μακροπρόθεσμα και προς τις οικογένειές τους.¹⁰²

Μια πολύ σημαντική εξέλιξη, αναφορικά με την ολοένα μεγαλύτερη παρουσία των γυναικών στο πεδίο της ακαδημαϊκής μόρφωσης και των πανεπιστημίων, ήταν και το ότι οι ίδιες στην πορεία και φυσικά και κατά την διάρκεια πολλών δεκαετιών του εικοστού αιώνα, επρόκειτο να εισέλθουν δυναμικά

¹⁰⁰Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 197

¹⁰¹Κ. Παρρέν, *Ελληνίδες Επιστήμονες*, στο *Εφημερίς των Κυριών*, 950, (15 -30 Ιουνίου 1908), σ. 275

¹⁰²Σ. Ζιώγου - Καραστεργίου, *ό. π.*, σ. 197

στην διαδικασία της διεκδίκησης δικαιωμάτων και για αυτές τις ίδιες, στα πλαίσια των διαφόρων επαγγελματικών κλάδων που συνδέονταν με τις σπουδές τους. Πεδία δηλαδή, όπως η ιατρική, η νομική, η εκπαίδευση κλπ. Εξάλλου, το ότι επίσης πολλές εξ αυτών των γυναικών στην πορεία θα συνδύαζαν την ακαδημαϊκή καριέρα με την οικογένεια και με το γάμο, θα αποτελούσε μια απόδειξη, ως προς το ότι η εργασία και η οικογένεια δεν είναι δύο ασυμβίβαστες έννοιες για το γυναικείο φύλο.

Φυσικά κατά την εποχή του Μεσοπολέμου συγχρόνως, μια πολύ σημαντική εξέλιξη παράλληλα, ήταν και εκείνη που είχε σχέση με την έναρξη λειτουργίας της Φιλοσοφικής Σχολής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κατά το διάστημα 1926 - 1927.¹⁰³ Μάλιστα, ειδικά, ως προς την περίπτωση της Θεσσαλονίκης στην περίοδο του Μεσοπολέμου, μπορεί να παρατηρήσει κάποιος το ότι είχε υπάρξει μια ξαφνική και ραγδαία αύξηση του αριθμού των γυναικών φοιτητριών. Ενδεικτικά μάλιστα, μεταξύ του 1926 και του 1939, λίγο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε ένα σύνολο περίπου 1500 φοιτητών, υπολογίζεται, πως οι 633 ήταν γυναίκες και οι υπόλοιποι 900 περίπου άνδρες. Μάλιστα, στα πλαίσια της ίδιας της Φιλοσοφικής Σχολής της Θεσσαλονίκης, εξαρχής φαίνεται, πως υπήρχε και ένας σχετικά σημαντικός αριθμός φοιτητριών που προήλθαν από τα στρώματα των προσφύγων της πόλης.

Συγχρόνως όμως, είναι χαρακτηριστικό εδώ και το ότι εντός του φοιτητικού πληθυσμού στην πόλη, παρατηρούμε και την ύπαρξη πολλών φοιτητριών που περισσότερο προέρχονταν από τα στρώματα της μεσαίας τάξης και από οικογένειες εμπόρων και υπαλλήλων. Αυτό φυσικά δεν σήμαινε από την άλλη μεριά, και το ότι δεν έπαυαν και στη Θεσσαλονίκη να υφίστανται αντιδράσεις εκ μέρους ορισμένων αντιδραστικών και συντηρητικών στοιχείων και παραγόντων της πόλης, αναφορικά με την παρουσία γυναικών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Κάτι τέτοιο είχε συνδεθεί, εν μέρει και με την ιδέα, πως η παρουσία γενικά γυναικών εκπαιδευτικών στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και που ήταν απόφοιτες πανεπιστημιακών σχολών σχετικών με το πεδίο της εκπαίδευσης και διδασκαλίας, θα ήταν δυνατόν σε μια μακροπρόθεσμη στάση, να συμβάλει στο να εκθληνθούν οι άρρενες μαθητές των γυμνασίων.¹⁰⁴

Φυσικά όσο κινούμαστε και προς την μεταπολεμική εποχή, είναι χαρακτηριστικό ταυτόχρονα και το ότι αρχίζει να παρατηρείται μια αύξηση τέτοια,

¹⁰³B. Φούκας, *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926 – 1940)*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 75

¹⁰⁴Αρχείο Α.Π.Θ., *Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Συνεδρία 434 (18 Οκτωβρίου, 1945), σ. 600 - 700

ως προς τον αριθμό και πληθυσμό των φοιτητριών στις διάφορες πανεπιστημιακές σχολές της Ελλάδας, αν και η μεγάλη έκρηξη αναφορικά με αυτόν τον αριθμό, θα σημειωθεί ειδικότερα από την Μεταπολίτευση και μετά. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε και το ότι ήδη εν πολλοίς σε μια σειρά σχολών, όπως ήταν εκείνες της Φιλοσοφικής, της Φιλολογίας κλπ., ότι ήδη πια οι γυναίκες δεν ήταν η πλειοψηφία του φοιτητικού πληθυσμού.

Για παράδειγμα, με βάση σχετικά στατιστικά στοιχεία, μπορούμε να διαπιστώσουμε, πως ενώ κατά την περίοδο 1956 με 1957 στα διάφορα πανεπιστήμια της χώρας, υπήρχαν 19.864 φοιτήτριες, αντίστοιχα, 5 με 6 χρόνια μετά ο αριθμός τους είχε φτάσει στα 30.617 άτομα, το διάστημα 1971 με 1972 στα 70.161 άτομα, το διάστημα 1981 με 1982 στα 87.476 και εν τέλει το 1991 με 1992 υπήρχαν 115.464 φοιτήτριες. Αυτή η αύξηση ήδη έχει αρχίσει όμως να συνδυάζεται παράλληλα και με μια όλο και πιο δυναμική παρουσία των γυναικών και στους κόλπους των ίδιων των πανεπιστημιακών διδακτικών θέσεων. Είναι χαρακτηριστικό, πως το 1933 η Βενετία Κώττα, υποβάλλει στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης υποψηφιότητα για δοκιμασία επί υφηγεσία στο μάθημα του Ιδιωτικού και Δημόσιου Βίου των Βυζαντινών. Σε εκείνη την περίπτωση, μπορούμε να δούμε, πως τελικά η σχετική αίτηση της Κώττα δεν είχε γίνει αποδεκτή, δεδομένου, ότι δεν υπήρχε πια η συγκεκριμένη καθηγητική έδρα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.¹⁰⁵

Αντίστοιχα μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη και άλλων τακτικών ή έκτακτων καθηγητριών ή και υφηγητριών σε διάφορες σχολές, τόσο στην εποχή του Μεσοπολέμου, όσο και κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες φυσικά. Μετά τον πόλεμο, φερ' ειπείν, είναι ενδεικτικό πως στο Τμήμα Φυσικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης θα εκλεχτεί σε έκτακτη θέση καθηγήτριας η Μαρία Μαρκέτου - Πυλαρινού. Το 1954 από την άλλη, η Μαρκέτου - Πυλαρινού θα γίνει η πρώτη τακτική καθηγήτρια της Σχολής Θετικών Επιστημών, ενώ κατά το διάστημα 1958 με 1959 θα είναι πλέον η κοσμήτορας της Σχολής αυτής.

¹⁰⁵ Αρχείο Α.Π.Θ., Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Συνεδρία 213 (3 Ιουνίου 1933), σ. 307 - 308

Γ' Κεφάλαιο

Η περίπτωση της Αγγελικής Παναγιωτάτου

3.1.Βίος και σπουδές

Η Αγγελική Παναγιωτάτου γεννήθηκε στην πόλη Θηνιά, στο νησί της Κεφαλονιάς το 1878. Η Αγγελική και η αδελφή της, Αλεξάνδρα (1876-1903/4), μεγάλωσαν σε μια εύπορη οικογένεια, καθώς η μητέρα της ήταν αριστοκρατικής καταγωγής, ενώ ο πατέρας της ήταν πολύ επιτυχημένος επιχειρηματίας. Η οικογένεια, παρά τις κοινωνικές αντιλήψεις εκείνης της εποχής, έστρεψε τις κόρες της προς την ακαδημαϊκή μόρφωση και πρόοδο. Οι δύο αδερφές άρχισαν να πηγαίνουν σχολείο στην Κεφαλονιά και αργότερα συνέχισαν τις σπουδές τους στην Κέρκυρα, όπου διδάχτηκαν ξένες γλώσσες και πιάνο. Για να συνεχίσουν την περαιτέρω εκπαίδευση, μετακόμισαν στην Αθήνα και παρακολούθησαν το Αρσάκειο Γυμνάσιο.¹⁰⁶

Η ακαδημαϊκή αριστεία ήταν μόνιμο χαρακτηριστικό για τις δύο αδερφές και αυτός ήταν ίσως ο λόγος που ήθελαν να σπουδάσουν ιατρική στην Ιατρική Σχολή Αθηνών. Ωστόσο, υπήρχε ένα πρόβλημα. Σύντομα η Παναγιωτάτου πληροφορήθηκε, ότι ήταν απαραίτητο να περάσει μια ορισμένη εξέταση για να γίνει δεκτή στο πανεπιστήμιο και αυτό το τεστ μπορούσε να λάβει χώρα μόνο σε σχολεία αρρένων. Ωστόσο, αυτό το εμπόδιο δεν ήταν αρκετό για να εμποδίσει τις δύο αδερφές από το να φοιτήσουν στο πανεπιστήμιο. Η Αγγελική μελέτησε προσωπικά τα σχετικά κομμάτια της νομοθεσίας και δεν βρήκε κάποιο διάταγμα, που να απαγορεύει στις γυναίκες να φοιτούν στο πανεπιστήμιο. Έτσι η Αγγελική και η Αλεξάνδρα έγιναν δεκτές στην Ιατρική Σχολή Αθηνών το 1893.¹⁰⁷

Μέσα από τα σχετικά στοιχεία που μας προσφέρει άλλωστε η ίδια, τονίζει εδώ, το ότι προκειμένου να εισαχθεί κάποιος στο Πανεπιστήμιο, όφειλε να έχει γυμνασιακό απολυτήριο, μετά από απολυτήριες εξετάσεις. Το πρόβλημα ήταν, πως με βάση και την ισχύουσα νομοθεσία εκείνης της περιόδου, τα κορίτσια δεν προβλεπόταν να δίνουν απολυτήριες εξετάσεις. Ωστόσο, δεν υπήρχε κάποια ρητή απαγόρευση, με αποτέλεσμα αυτή και η αδερφή της να δώσουν τελικά απολυτήριες εξετάσεις και να εισαχθούν στο πανεπιστήμιο.¹⁰⁸

¹⁰⁶K. Schirmacher, *The modern Woman's rights movement: A Historical Survey*, Mac Millan, New York 2010, σ. 4 - 12

¹⁰⁷K. Schirmacher, *ό. π.*, σ. 10

¹⁰⁸Α. Παναγιωτάτου, *ό. π.*, σ. 41

Είναι ενδεικτικό, πως για την Αγγελική Παναγιωτάτου εξαρχής οι σπουδές της στην Ιατρική Σχολή κάθε άλλο παρά είχαν υπάρξει εύκολες και αυτό, καθώς η ίδια και η αδερφή της έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εχθρότητα και τις προκλήσεις των ανδρών συμφοιτητών τους. Είναι χαρακτηριστικό, ότι οι συμφοιτητές τους κάθε φορά που εκείνες έμπαιναν στο αμφιθέατρο για μάθημα χτυπούσαν δυνατά τα πόδια τους κάτω. Ορισμένοι εξ αυτών ενίοτε μπορεί ακόμα και να τους ασκούσαν ψυχολογικές πιέσεις, καλώντας τες να εγκαταλείψουν τις σπουδές τους και να γίνουν μητέρες και νοικοκυρές.¹⁰⁹

Ωστόσο, οι αδελφές Παναγιωτάτου δεν πτοήθηκαν και αποφοίτησαν το 1897. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποφοίτησή τους δεν πέρασε απαρατήρητη από τη συντηρητική κοινωνία της Αθήνας στα τέλη του 19ου αιώνα. Κάτι τέτοιο μάλιστα, αποτυπώνεται στο σχόλιο του καθηγητή Αντωνίου Χρηστομάνου (1871-1933), που ήταν τότε κοσμήτορας της Ιατρικής Σχολής Αθηνών και που δήλωσε ότι ήταν μάταιο να αντιτίθεται στη χειραφέτηση των γυναικών κάποιος. Επίσης είχε τονίσει, πως οι άνδρες πρέπει να ανέχονται τις γυναίκες και να μην εμποδίζουν τις προσπάθειές τους να σπουδάσουν φυσικές επιστήμες αλλά ούτε και να τις ενθαρρύνουν την ίδια στιγμή.¹¹⁰

Παρά το εχθρικό περιβάλλον, η Αγγελική Παναγιωτάτου κατάφερε να κερδίσει το σεβασμό πολλών συμφοιτητών της, καθώς και αρκετών επιφανών Ελλήνων γιατρών εκείνης της εποχής, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Στέφανος Καρτούλης (1852-1920). Ο τελευταίος ήταν ιδιαίτερα γνωστός για την εργασία και τις έρευνές του στην παρασιτολογία, ασκώντας το επάγγελμα του γιατρού στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.¹¹¹

Εν γένει οι περιγραφές της αναφορικά με τα φοιτητικά της χρόνια, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε μέσα κι από την αυτοβιογραφία της είναι μάλλον φειδωλές και λιγοστές. Και πάλι ωστόσο, μπορούμε να παρατηρήσουμε ένα πολύ ενδεικτικό επεισόδιο από την φοιτητική της ζωή που είχε λάβει χώρα κατά την διάρκεια ενός μαθήματος στο αμφιθέατρο. Σε εκείνο το μάθημα (που αφορούσε την Ανατομία) καθηγητής ήταν ο Ρήγας Νικολαΐδης, ο οποίος είχε εκλεγεί στην εν λόγω καθηγητική θέση λίγο καιρό νωρίτερα. Στο αμφιθέατρο, κατά την διάρκεια του

¹⁰⁹Κ.. Schirmacher, *ό. π.*, σ. 11

¹¹⁰Σ. Μαρκέτος, *Αγγελική Παναγιωτάτου (1878- 1954): Η πρώτη γυναίκα καθηγήτρια στην Ιατρική Σχολή των Αθηνών*, Αθήνα 2005, σ. 270

¹¹¹M. Geropeppa - D. Altis - N. Dedes - M. Karamanou, (2019). *The First Women Physicians in the History of Modern Greek Medicine: Maria Kalapothakes (1859 – 1941) and Angelique Panayotatou (1878 – 1954)*, Acta Medico - HistoricaAdriatica 2019, σ. 61

μαθήματος είχαν παρεισφρήσει άτομα που είχαν σταλθεί από έναν άλλον καθηγητή της Ιατρικής Σχολής, ο οποίος ήταν αντίπαλος του Νικολαΐδη και που είχε χάσει την συγκεκριμένα έδρα πρόσφατα. Στην διάρκεια του μαθήματος έγιναν επεισόδια, ενώ ένα άτομο που δεν ήταν φοιτητής έβγαλε περίστροφο απειλώντας τον καθηγητή. Η Παναγιωτάτου εκείνη τη στιγμή σηκώθηκε και έβαλε το σώμα της μπροστά από τον καθηγητή, ώστε να τον προστατεύσει, ενώ το άτομο με το όπλο εκείνη τη στιγμή σάστισε και έφυγε.¹¹²

Εν τω μεταξύ, η ίδια η Παναγιωτάτου στην πορεία αναγκάστηκε, σε συνάρτηση και με κάποιες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε, να πάει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου άλλωστε εκείνη την περίοδο υπήρχε σημαντική ελληνική κοινότητα. Μια σημαντική παράμετρος που είχε συμβάλει σε αυτό το ταξίδι της Παναγιωτάτου, ήταν το ότι σε συνάφεια και με την μεγάλη οικονομική επιφάνεια πολλών μελών της τότε ελληνικής κοινότητας, παράλληλα, υπήρχαν και κάποιοι σημαντικοί επιστήμονες στο πεδίο της Ιατρικής. Αυτό το στοιχείο εξάλλου, συνδέθηκε έντονα και με την επιθυμία της Παναγιωτάτου να αποκτήσει μια περαιτέρω εξειδίκευση στον επιστημονικό της κλάδο.¹¹³

Η Αγγελική Παναγιωτάτου σπούδασε τροπικές ασθένειες και δημοσίευσε δύο δοκίμια, ένα για τη χολέρα και ένα άλλο για την πανούκλα.¹¹⁴ Για τα έργα αυτά βραβεύτηκε από την αιγυπτιακή κυβέρνηση με το Μετάλλιο του Τάγματος του Νείλου το 1902. Επιπλέον και επειδή αυτή ήταν γυναίκα, της επέτρεπαν να επισκέπτεται τα χαρέμια διαφόρων επιφανών μουσουλμάνων αξιωματούχων, επιχειρηματιών, πολιτικών κλπ., της χώρας, για να μελετά παθήσεις και σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα.

Η Παναγιωτάτου όμως δεν σταμάτησε εκεί. Η ίδια ειδικεύτηκε περαιτέρω στις τροπικές ασθένειες στο Ινστιτούτο Παστέρ του Παρισιού και κατά τη διάρκεια ενός παγκόσμιου ιατρικού συνεδρίου έκανε μια παρουσίαση με θέμα τις λοιμώξεις από ένα είδος συγκεκριμένου ιού και επίσης έκανε λόγο για τον πιθανό εντοπισμό του έξω από την εντερική οδό. Για αυτή την συγκεκριμένη παρουσίαση εξάλλου, βραβεύτηκε από τη Γαλλική Ακαδημία Επιστημών.¹¹⁵

¹¹²Α. Παναγιωτάτου, *ό. π.*, σ. 13

¹¹³Π. Καγκελάρης, *Αγγελική Παναγιωτάτου - Καίτη Καγκελάρη: Δύο Κεφαλλονίτισσες στην Αλεξάνδρεια και τα Φιλολογικά τους σαλόνια*, Αργοστόλι, Κεφαλονιά 1991, σ. 361 - 366

¹¹⁴Π. Καγκελάρης, *ό. π.*, σ. 363

¹¹⁵Μ. Geropappa - D. Altis - N. Dedes - M. Karamanou, *ό. π.*, σ. 61

Αφότου επέστρεψε η Παναγιωτάτου από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, επρόκειτο να προβεί στην έκδοση πολλών εκθέσεων και άρθρων και αυτό συγχρόνως θα έπαιζε σημαντικό ρόλο στο να αρχίσει να αποκτά ολοένα μεγαλύτερο κύρος σε διεθνές επίπεδο.¹¹⁶ Μερικά χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα κατά το 1908 επρόκειτο να επιστρέψει στην Αθήνα προκειμένου να αναλάβει την θέση του Λέκτορα στο Εργαστήριο Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή Αθηνών.

Και πάλι, η Παναγιωτάτου είχε έρθει αντιμέτωπη με την εχθρότητα ενός μέρους των διαφόρων φοιτητών της, οι οποίοι δεν αποδέχονταν την παρουσία της στα πλαίσια της πανεπιστημιακής και ακαδημαϊκής εκπαίδευσης, εξαιτίας των κοινωνικών τους προκαταλήψεων. Είναι ενδεικτικό πως σε μια τέτοια διάλεξή της είχε υπάρξει παρών επίσης και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος μάλιστα, είχε θυμώσει ιδιαίτερα από αυτήν την στάση εκ μέρους πολλών φοιτητών προς το πρόσωπο της Παναγιωτάτου, καταδικάζοντας την στάση τους και χαρακτηρίζοντας την ίδια μια εξαιρετη επιστήμονα.¹¹⁷

Στην πορεία ωστόσο, είναι χαρακτηριστικό το ότι θα μετακινούνταν οριστικά στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ήδη και από χρόνια πριν άλλωστε, και στα πλαίσια της τοπικής ελληνικής κοινότητας, και μετά από ένα σχετικό διαγωνισμό, είχε κατορθώσει να διοριστεί σε δημόσια υγειονομική υπηρεσία της Αλεξάνδρειας. Εκείνα τα χρόνια η ίδια παντρεύτηκε, αν και ο γάμος της δεν είχε μεγάλη διάρκεια και έληξε μετά από μερικά χρόνια.

Στην Αλεξάνδρεια για πολλά χρόνια επρόκειτο να εργαστεί ως μικροβιολόγος στο εκεί Ελληνικό Νοσοκομείο, όπως επίσης και στην υπηρεσία της Δημαρχίας της πόλης της Αλεξάνδρειας. Συγχρόνως είχε αρχίσει την ίδια περίοδο να εργάζεται και ως παθολόγος στο Υγειονομείο των Τελωνείων Αλεξάνδρειας, ενώ από την άλλη μεριά, για πολλές δεκαετίες και ως το θάνατό της είχε και δική της ιδιωτική κλινική. Πέραν όλων αυτών όμως, για πολλά χρόνια είχε συνεχίσει και τις σχετικές της έρευνες στον τομέα της μικροβιολογίας.¹¹⁸

3.2.Η διδασκαλική της καριέρα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η διδασκαλική καριέρα της Αγγελικής Παναγιωτάτου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ειδικά στην Ιατρική Σχολή μπορεί να θεωρηθεί, ότι είχε ξεκινήσει το

¹¹⁶M. Geropappa - D. Altis - N. Dedes - M. Karamanou, *ό. π.*, σ. 62

¹¹⁷A. Παναγιωτάτου, *ό. π.*, σ. 270

¹¹⁸Π. Καγκελάρης, *ό. π.*, σ. 363

1980. Ξεκίνησε, με άλλα λόγια, μετά από αίτημα της ίδιας να αναλάβει την συγκεκριμένη θέση εκείνο το έτος. Όπως τονίστηκε ήδη και πιο πάνω, η Παναγιωτάτου είχε βρεθεί εξ αρχής αντιμέτωπη με τις αντιδράσεις ενός τμήματος του εκπαιδευτικού κατεστημένου της εποχής, ενώ είχε αντιμετωπίσει έντονα προβλήματα εξάλλου και από μερίδα των ίδιων των φοιτητών της Ιατρικής Σχολής. Αυτό το στοιχείο μάλιστα, τότε είχε επισημανθεί στα πλαίσια ενός άρθρου στο περιοδικό *Νουμάς* ένα χρόνο αργότερα, δηλαδή το 1909.¹¹⁹

Η ίδια η Παναγιωτάτου είχε επιδείξει ένα είδος ήρεμης δύναμης συνδυασμένης με αποφασιστικότητα, αλλά και ψυχραιμία, αναφορικά με την διεκδίκηση αυτής της θέσης. Η σύγκλητος του Πανεπιστημίου των Αθηνών στην αρχή είχε επιδείξει κάποια επιφύλαξη, σχετικά με αυτό το αίτημα της Παναγιωτάτου, αν και στο τέλος με απόφαση της πλειοψηφίας, εξέλεξε την νέα αυτή επιστήμονα στη θέση της υφηγήτριας. Κάτι τέτοιο δεν ήταν τυχαίο, από την άποψη, πως ούτως ή άλλως η σύγκλητος είχε αναγνωρίσει την τεράστια αξία και τις γνώσεις της Αγγελικής Παναγιωτάτου, αν και η εκλογή της στη θέση της υφηγήτριας είχε γίνει με βάση κάποιες προϋποθέσεις, όπως το ότι η Παναγιωτάτου δεν θα γινόταν στο μέλλον καθηγήτρια, δεδομένου, ότι τότε οι γυναίκες δεν έπρεπε να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις.¹²⁰

Πάντως, η παρουσία της ίδιας γενικά στη θέση της υφηγήτριας της Ιατρικής Σχολής των Αθηνών δεν είχε μεγάλη διάρκεια. Στη διάρκεια μιας διάλεξης της στις 10 Μαρτίου του 1910, στη διάρκεια της οποίας είχε κάνει την πρώτη της παράδοση, επρόκειτο να παυτεί από τα καθήκοντά της. Ο λόγος ήταν το ότι στην διάρκεια εκείνου του μαθήματος πλήθος ανδρών φοιτητών φώναζαν και έκαναν φασαρία, αποδοκιμάζοντας την παρουσία της, στο διδακτικό προσωπικό της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ ορισμένοι εξ αυτών απεύθυναν παράλληλα και υβριστικούς χαρακτηρισμούς εναντίον της.¹²¹ Μάλιστα, αυτή η εξέλιξη θα παίζει ρόλο στο να οδηγηθεί η ίδια στο να φύγει για το εξωτερικό, όπου άλλωστε συγχρόνως είχε ως στόχο της και το να εξειδικευθεί ακόμα περισσότερο στον τομέα της, όπως τονίστηκε άλλωστε ήδη παραπάνω.

Αναφορικά με το καθηγητικό της έργο, εδώ ακόμα θα ήταν δυνατόν να επισημανθεί και το ότι λίγο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έγινε καθηγήτρια

¹¹⁹ Λιγεία, *Κάτι για τη Χειραφέτηση*, στο περιοδικό *Ο Νουμάς*, 330 (8 Φεβρουαρίου 1909), σ. 3 - 4

¹²⁰ Διαβάτης, *Η χθεσινή συνεδρίαση της πανεπιστημιακής συγκλήτου. Οι γυναίκες υφηγήτριαι*, στο *Εμπρός*, 25 Μαΐου 1908, σ. 6

¹²¹ Α. Παναγιωτάτου, *ό. π.*, σ. 145

Υγιεινής το 1947 στην Ιατρική Σχολή Αθηνών. Το 1950 επρόκειτο να εκλεχτεί αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Σε κάθε περίπτωση, και παρ' όλες τις σχετικές δυσκολίες και τα εμπόδια, τα οποία είχε να αντιμετωπίσει διαχρονικά εντός του εκπαιδευτικού συστήματος της Ελλάδας, η Παναγιωτάτου είχε μια πραγματικά λαμπρή καθηγητική καριέρα στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μια καριέρα που όχι άδικα, θα ήταν δυνατόν επίσης να θεωρηθεί, πως είχε υπάρξει ένα είδος «ειρηνικής επανάστασης» του γυναικείου φύλου σε έναν χώρο, που κατεξοχήν ήταν ανδροκρατούμενος.¹²²

Στα πλαίσια των σχετικών επισημάνσεων του επιστημονικού έργου της Αγγελικής Παναγιωτάτου, κάποιος θα ήταν δυνατόν σε αυτό το σημείο να λάβει υπόψη του την περίπτωση μιας διάλεξης που είχε κάνει η ίδια δυο χρόνια μετά από την ανακήρυξή της σε τακτική καθηγήτρια της Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η διάλεξη αυτή, πιο συγκεκριμένα είχε λάβει χώρα στις 19 Μαΐου του 1949 και στην διάρκειά της, η Παναγιωτάτου είχε αναλύσει κάποια συγκεκριμένα ιατρικά στοιχεία και προσίσματα ερευνητικών μελετών, ως προς το θέμα της αμοιβαδώσεως, μιας μορφής λοιμωξιογόνου μόλυνσης του εντέρου.¹²³

Στο πλαίσιο αυτής της συγκεκριμένης της ανακοίνωσης, η Παναγιωτάτου σημειώνει ενδεικτικά τα εξής: *«Η εισβολή δυσεντερικών αμοιβάδων εις τας αναπνευστικές οδούς προκαλεί ποικίλας μορφάς κατά το μάλλον και ήττον σοβαράς, αναλόγως της εντοπίσεως εις τους βρόγχους μόνον, άνευ συμμετοχής του πνευμονικού ιστού, ή με το συμμετοχήν του πνεύμονος. Η αμοιβαδική βρογχίτις παρουσιάζει ενίοτε χαρακτηριστικά απλής τραχεο-βρογχίτιδος με απόχρεμψιν βλεννοπυώδη, άνευ γενικών φαινομένων. Άλλοτε με χαρακτηριστικά φλεγμονής περισσότερον εκτενούς των βρόγχων και του πνεύμονος, συνοδευομένης υπό πυρετού, ο οποίος αναγκάζει τον πάσχοντα να κατακλιθεί, είναι η καθαυτό βρογχική αμοιβάδωση.... Η θερμοκρασία αναλόγως της βαρύτητος των φαινομένων, κυμαίνεται μεταξύ των 38 και των 39 βαθμών Κελσίου ή είναι δυνατόν να παραμείνει φυσιολογική του πάσχοντος εξακολουθούντος τας ασχολίας του, ενοχλουμένου μόνον υπό του επιμόνου βηχός ...»*.¹²⁴

¹²²Σ. Μαρκέτος, ό. π., 18

¹²³«Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, Ανεκοινώθη υπό του κ. Γ. Ιωακειμίδου, 19 Μαΐου 1949, σ. 140

¹²⁴«Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, ό. π., σ. 141

Γενικότερα, στα πλαίσια αυτού του συγκεκριμένου κειμένου, μπορεί να διαπιστώσει κάποιος, ότι η Παναγιωτάτου είχε προβεί σε μια λεπτομερέστατη παρουσίαση των διαφόρων περιπτώσεων και παραδειγμάτων, σχετικά με την εν λόγω πάθηση. Συγχρόνως, είναι προφανές το ότι εκφράζει και αποτυπώνει με ενάργεια και την τεράστια επιστημονική της κατάρτιση σε πεδία, όπως αυτό της ιολογίας, λοιμωξιολογίας, υγιεινής κλπ. Η τεράστια εξειδίκευσή της, κατά την προσωπική μας άποψη, είναι δυνατόν εδώ να αναδειχθεί ακόμα περισσότερο, μέσα και από το ότι στο συγκεκριμένο κείμενο, επί παραδείγματι, αναφέρεται εκτενώς και στην διεθνή βιβλιογραφία και σε μια σειρά από διάφορες έρευνες ξένων γιατρών και επιστημόνων. Κάτι τέτοιο μπορεί να θεωρηθεί συναφές με την ανάδειξη της αξιοπιστίας των όσων περιλαμβάνονταν σε έρευνες, ανακοινώσεις και μελέτες της, όπως η συγκεκριμένη.

Παραθέτουμε χαρακτηριστικά το ακόλουθο απόσπασμα από το προαναφερόμενο κείμενό της που είχε παρουσιαστεί στις 19 Μαΐου του 1949 όπου αναδύεται ιδιαίτερα αυτό το στοιχείο των αναφορών και σε άλλους παγκοσμίου φήμης ιατρικούς ερευνητές και επιστήμονες, με γνώμονα την επικύρωση των λεγομένων της Παναγιωτάτου: «*Oι Nasus & Rappaport (1940) κατέδειξαν ότι ερεθισμός του εντέρου υπό ελαίου κρότωνος και υπό τινών μικροβίων εβοήθει την εισβολήν της ιστολυτικής αμοιβάδος εις τον βλεννογόνο του εντέρου εις την γαλήν. Ο Dr Trabaud, καθηγητής εις την Ιατρικήν Σχολήν της Δαμασκού γράφει: «Εκ των ανωτέρω περιπτώσεων εξωεντερικών εντοπίσεων της αμοιβάδος καθίσταται δήλον ότι οι αμοιβάδωσις δέον να θεωρηθεί ως γενική νόσος, ως είχεν και άλλοτε χαρακτηριστεί και υπό του σοφού μας καθηγητού Dorper κατά τα μαθήματά του περί αμοιβαδώσεως εις το Ινστιτούτο Τροπικών Νόσων των Παρισίων...»*¹²⁵

Παράλληλα, πολύ σημαντικός ήταν ένας άλλος λόγος, τον οποίο είχε εκφωνήσει η Αγγελική Παναγιωτάτου κατά την διάρκεια μιας άλλης συνεδρίας που είχε λάβει χώρα στις 11 Νοεμβρίου του 1950 στην Ακαδημία Αθηνών. Η εν λόγω ομιλία είχε σχέση με την χολέρα και με τους τρόπους και τις νέες επιστημονικές εξελίξεις για την αντιμετώπισή της στην διάρκεια του εικοστού αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ μάλιστα, το ότι πρόεδρος σε εκείνη την συνεδρία ήταν ο Ιωάννης Πολίτης, σημαντικός πολιτικός και διπλωμάτης της περιόδου του Μεσοπολέμου και κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ίδιος εδώ, είναι χαρακτηριστικό,

¹²⁵ «*Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως*», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, ό. π., σ. 152

το ότι προλογίζει την Αγγελική Παναγιωτάτου, έτσι ώστε ταυτόχρονα να μπορεί να διαπιστώσει κάποιος άλλωστε και την τεράστια εκτίμηση κι αναγνώριση που έχαιρε πλέον εκείνη την εποχή η προσωπικότητα, το έργο και η προσφορά της στο πεδίο της ιατρικής επιστήμης. Συγκεκριμένα, στην σχετική προσφώνηση διαβάζουμε τα εξής: «*Η Ακαδημία Αθηνών μετά χαράς βλέπει σήμερα συμπαρισταμένη μεταξύ των μελών αυτής την κ. Αγγελική Παναγιωτάτου, αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας εν τη Τάξει των Θετικών Επιστημών, η οποία δεν ώκνησε να υποβληθεί εις τους κόπους μακρού ταξιδίου δια να προβεί ενώπιον της Ολομέλειας της Ακαδημίας εις επιστημονικήν διάλεξιν περί της τελευταίας επιδημίας χολέρας εν Αιγύπτω και ειδικώς περί των γενωμένων παρατηρήσεων περί της διαδόσεως της επιδημίας και των προφυλακτικών μέτρων κατ' αυτής....*

Η κ. Παναγιωτάτου είναι η πρώτη διδάκτωρ της εν Αθήναις Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου, η πρώτη υφηγήτρια και η πρώτη καθηγήτρια αυτού. Η επιστημονική δράσις της κυρίας Παναγιωτάτου μετά τας σπουδάς της εις τα ξένα Πανεπιστήμια, είναι κυρίως γνωστή εκ της εν Αλεξανδρείας δράσεως...»¹²⁶

Εξάλλου, μέσω της εν λόγω προσφώνησης από τον Ιωάννη Πολίτη, θα ήταν επίσης δυνατόν να επισημανθεί και το ότι εν γένει κάποιος μπορεί να αντλήσει ορισμένες επιπλέον πληροφορίες και στοιχεία και ως προς την δράση της, πάντα ως προς τον τομέα περί Υγιεινής και Ιατρικής, ειδικά στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Δράση που αναφέρθηκε φυσικά και πιο πάνω, και που ήταν συναφής με την θητεία της ως διευθύντριας της Γενικής Πολυκλινικής, αλλά και της Πολυκλινικής γυναικών και παιδών στην αιγυπτιακή μητρόπολη. Εδώ υπενθυμίζεται, μεταξύ άλλων, το ότι η Παναγιωτάτου είχε αναπτύξει εθελοντική δράση κατά την διάρκεια της μεγάλης επιδημίας χολέρας που είχε ξεσπάσει στην Αίγυπτο το 1902. Αυτή δράση της, πιο συγκεκριμένα, είχε σημειωθεί σε κλινική στην πόλη Τορ επί της Ερυθράς Θαλάσσης. Λόγω εκείνης της δράσης εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό, πως τότε η κυβέρνηση της Αιγύπτου είχε απονείμει για πρώτη φορά το παράσημο του Νείλου σε γυναίκα.¹²⁷

Πέραν αυτών των πληροφοριών είναι ενδιαφέρον για την έρευνά μας, αναφορικά με την πολυσχιδή συνεισφορά και δράση και τα διάφορα καθήκοντά της Παναγιωτάτου και η επισήμανση του Πολίτη, πάντα στο πλαίσιο της εν λόγω

¹²⁶ «Ομιλία του αντεπιστέλλοντος μέλους Κας Αγγελικής Παναγιωτάτου», στο Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών – Έκτακτος Συνεδρία της 11^{ης} Νοεμβρίου 1950, Προεδρία Αναστασίου Ορλάνδου, σ. 460, στο <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/21432?lang=el>

¹²⁷ «Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, ό. π., σ. 461

προσφώνησής του, και σε ό,τι είχε να κάνει και με τις διάφορες σημαντικές εργασίες που είχε δημοσιεύσει διαχρονικά η ίδια. Πιο συγκεκριμένα, εργασίες σχετικές με τις έρευνες της στο χώρο της Ιατρικής. Μέσω αυτών των εργασιών που φυσικά ήταν πρωτότυπες, δεν είναι τυχαίο μάλιστα και το ότι η Παναγιωτάτου συγχρόνως είχε τύχει ευφήμου μνείας από την Ιατρική Ακαδημία των Παρισίων, όπως επίσης και από την Βασιλική Ακαδημία των Βρυξελλών. Εύφημο μνεία της είχε αποδώσει εξάλλου και η Ακαδημία Επιστημών των Παρισίων.¹²⁸

Αντίστοιχα, μέσα από την σχετική ομιλία που είχε εκφωνήσει το 1950 η κυρία Παναγιωτάτου, κάτι που εύκολα αντιλαμβάνεται κάποιος, είναι η υψηλή αίσθηση του καθήκοντος που διακατείχε την ίδια. ενός καθήκοντος, το οποίο ήταν συνυφασμένο τόσο με το ιατρικό επάγγελμα που για την ίδια φυσικά ήταν στην ουσία λειτούργημα, αλλά και ένα βαρύ καθήκον προς τις επόμενες γενιές ιατρών τους οποίους διδάσκουν ως φοιτητές τους στην Ιατρική Σχολή. Η Παναγιωτάτου άλλωστε, με βάση τα λόγια της σε αυτό το σημείο της ομιλίας της συγχρόνως τονίζει και το ότι η ίδια πάντα στην διάρκεια της καριέρας και του λειτουργήματός της, είχε κινηθεί πιστά στα βήματα προγενέστερων σεβαστών καθηγητών που είχαν μοχθήσει και αγωνιστεί για την διδασκαλία των φοιτητών του εν λόγω κλάδου.¹²⁹

Με βάση εξάλλου, τα όσα λέει εδώ, είναι εμφανές ταυτόχρονα και το ότι η Παναγιωτάτου έβλεπε τον εαυτό της ενταγμένο σε μια μακρά παράδοση πανεπιστημιακών και ακαδημαϊκών διδασκάλων. Έτσι, η Αγγελική Παναγιωτάτου, έστω και με έναν έμμεσο τρόπο, είχε αναδείξει ταυτόχρονα το ότι ανεξάρτητα από τις δυσκολίες και τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει κατά την αρχή της ακαδημαϊκής της καριέρας στο χώρο της Ιατρικής, εντούτοις, είχε κατορθώσει να καταστεί σεβαστή. Αυτό ήταν συναφές και με την τεράστια προσφορά και το έργο της διαχρονικά, έργο που την είχε καταστήσει σεβαστή.

3.3. Το φιλανθρωπικό έργο της Αγγελικής Παναγιωτάτου και η προσφορά της στην ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου

Κατά την παραμονή της στην Αίγυπτο, η Αγγελική Παναγιωτάτου δεν περιορίστηκε μόνο στα ενδιαφέροντα και καθήκοντά της στην ιατρική. Πιο

¹²⁸ «Παθολογία - Ανασκόπησης περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, ό. π., σ. 461

¹²⁹ «Παθολογία - Ανασκόπησης περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, ό. π., σ. 462

συγκεκριμένα ήταν επίσης κοινωνικά ενεργή, υπηρετώντας σε αρκετές φιλανθρωπικές οργανώσεις, με επίκεντρο την εκπαίδευση της ελληνικής διασποράς της Αιγύπτου. Ταυτόχρονα, ήταν σύμβουλος στο «Μπενάκειο Ορφανοτροφείο», ενώ αυτή ήταν που ίδρυσε το «Κυριακάτικο σχολείο για Ελληνόπουλα» και τον εθνικό σύλλογο «Ελληνοαιγυπτιακών γυναικών», σε μια προσπάθεια παροχής εκπαίδευσης σε εργαζόμενα κορίτσια. Παράλληλα, ο σύλλογος αυτός είχε αναλάβει και την οργάνωση καλοκαιρινών κατασκηνώσεων για φτωχές γυναίκες.

Στα πλαίσια αυτής της φιλανθρωπικής της δραστηριότητας συγχρόνως όμως, πρέπει να αναφέρουμε και το ότι το 1918 είχε πρωταγωνιστήσει και στην ίδρυση του Συνδέσμου Ελλήνων Αιγύπτου. Ο συγκεκριμένος σύνδεσμος στην πορεία μάλιστα είχε δημιουργήσει και λειτουργήσει για πολλές δεκαετίες, ένα σχολείο για κορίτσια και γυναίκες από τα κατώτερα εργατικά στρώματα, όπως επίσης και κάποια παιδικά εξοχικά πάρκα για τα άρρωστα και ασθενικά Ελληνόπουλα που φοιτούσαν στις Ελληνικές Σχολές της Αιγύπτου, αυτές οι σχολές ήταν συγκεντρωμένες κυρίως στην Αλεξάνδρεια μεν, αλλά παράλληλα υπήρχαν ορισμένες και στο Κάιρο, όπως επίσης και στη Πεντάπολη, αλλά και στο Σουέζ. Μεταξύ των διαφόρων δράσεων της, στα πλαίσια της προσφώνησης του Ιωάννη Πολίτη, σημειώνεται και η δημιουργία μιας Επιτροπής για χήρες και ορφανά του πολέμου το 1913 (ενν. της εποχής των Βαλκανικών Πολέμων).¹³⁰

Επί πλέον, ήταν ενεργό μέλος του Ελληνικού Επιστημονικού Συλλόγου «Πτολεμαίος» Αλεξάνδρειας, Σύλλογος στον οποίο υπήρχαν ένας αντιπρόεδρος και ένας πρόεδρος. Εξάλλου, είχε ασχοληθεί έντονα και με την διαδικασία της οργάνωσης διαφόρων επιστημονικών συναντήσεων και εκδηλώσεων. Στη διαθήκη της δώρισε το σπίτι της στην Ελληνική Κοινότητα της Αλεξάνδρειας, όπου πραγματοποιούνται μέχρι σήμερα αρκετές επιστημονικές διαλέξεις.¹³¹

Επίσης, σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί πως η Αγγελική Παναγιωτάτου είχε αποτελέσει την κεντρική ηρωίδα στα πλαίσια του έργου του Γρηγόριου Ξενόπουλου «Η παρούσα Ώρα». Βέβαια, σε αυτό το σημείο ταυτόχρονα θα πρέπει να επισημανθεί και το ότι ο Ξενόπουλος δεν είχε αναφέρει την ηρωίδα του μες στο συγκεκριμένο βιβλίο με το πραγματικό της όνομα, αλλά με άλλο. Συγχρόνως

¹³⁰ «Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, ό. π., σ. 461

¹³¹ Tomara - M. Sideri., *Women's status in the Greek colonies of Egypt. In Tatsoglou Ev., (eds.). Women, gender and diasporic lives: Labor, community and identity in Greek migrations*, 2009, σ. 273

όμως, όπως συνέβαινε και με την πραγματική Αγγελική Παναγιωτάτου, έτσι και η ηρωίδα αυτού του διηγήματος του Ξενόπουλου διακρίνεται από έναν έντονο δυναμισμό και αποφασιστικότητα. Μάλιστα, ο ίδιος ο Ξενόπουλος είχε σημειώσει πως γνώριζε την ίδια την Παναγιωτάτου, όπως και την οικογένειά της.¹³²

Σε συνάρτηση με το ευρύτερο έργο της, πέραν της ενασχόλησης με το ιατρικό επάγγελμα, η ίδια επί πολλές δεκαετίες είχε μια πολύ σημαντική παρουσία και στα καλλιτεχνικά, λογοτεχνικά και πολιτιστικά πράγματα της ελληνικής κοινότητας της Αιγύπτου. Βασικά ήταν εκείνη άλλωστε, που είχε δημιουργήσει παράλληλα το πρώτο ελληνικό φιλολογικό σαλόνι στην πόλη της Αλεξάνδρειας κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.¹³³

Αυτό το πρώτο φιλολογικό σαλόνι, πιο συγκεκριμένα, η Αγγελική Παναγιωτάτου το είχε ιδρύσει στην τοπική της έπαυλη στην Αλεξάνδρεια στις 20 Ιουνίου του 1934. Το συγκεκριμένο φιλολογικό σαλόνι ήταν γνωστό με την ονομασία «Φιλολογική Συντροφιά Ελληνίδων Κυριών Αλεξάνδρειας». Η ίδρυση αυτού του συλλόγου από την Παναγιωτάτου ήταν συνδεδεμένη με την πρόθεση να ανακινηθεί το ενδιαφέρον του ευρύτερου κοινού της Αλεξάνδρειας σχετικά με το εν λόγω φιλολογικό σαλόνι. Ο στόχος μάλιστα, πιο συγκεκριμένα, ήταν το να ανακινηθεί κυρίως το ενδιαφέρον των κυριών και δεσποινίδων της τοπικής ελληνικής κοινότητας, ώστε να γίνουν μέλη του συγκεκριμένου Συλλόγου ή από την άλλη μεριά, να ασχοληθούν ακόμα και με την διοίκησή του.¹³⁴

Η «Φιλολογική Συντροφιά Ελληνίδων Κυριών Αλεξάνδρειας» μια φορά το μήνα προχωρούσε στην παρουσίαση μουσικών και φιλολογικών προγραμμάτων. Αυτή η διαδικασία μάλιστα, ακολουθούνταν πιστά για μια συνεχή εικοσαετία, ως το θάνατο της Αγγελικής Παναγιωτάτου το 1954. Μέσα σε αυτό το διάστημα των είκοσι ετών, είχε λάβει χώρα η παρουσίαση περισσότερων από 250 ομιλιών, ενώ είχαν οργανωθεί και πολλές συναυλίες, αλλά και παραστάσεις κυρίως μικρών θεατρικών έργων (μονόπρακτων περισσότερο).¹³⁵

Πέραν όλων αυτών, το συγκεκριμένο φιλολογικό σαλόνι της Παναγιωτάτου είχε ασχοληθεί πολλές φορές και με την οργάνωση διαφόρων χορών, αλλά και με την παρουσίαση διαφόρων χορωδιών, κυρίως από την Ελλάδα. Το σαλόνι της «Φιλολογικής Συντροφιάς Ελληνίδων Κυριών Αλεξάνδρειας» είχε υπάρξει στην

¹³²Δ. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι Νεοελληνικών Μυθιστορημάτων (1830 – 1930)*, Αθήνα 1985, σ. 139

¹³³Tomara - M. Sideri, *ό. π.*, σ. 273

¹³⁴Α.Γ. Κωνσταντινίδου, *Τα φιλολογικά σαλόνια των Ελληνίδων της Αιγύπτου*, Αθήνα 1966, σ. 7

¹³⁵Π. Καγκελάρης, *ό. π.*, σ. 363

ουσία ένα είδος εθνικής εστίας, στα πλαίσια της οποίας είχε αποτυπωθεί με έντονο δυναμισμό η πολιτιστική δράση και ζωή των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας. Δεδομένης παράλληλα και της φήμης που συνόδευε την ίδια την Α. Παναγιωτάτου, το φιλολογικό της σαλόνι διαχρονικά είχε αποτελέσει ένα πολύ σημαντικό κέντρο και για μια πληθώρα Ελλήνων καλλιτεχνών, λογοτεχνών, αλλά και πολιτικών, κατά τις επισκέψεις τους στην Αίγυπτο.¹³⁶

Προκειμένου να αντιληφθεί κάποιος τη βαρύτητα και το ρόλο της «Φιλολογικής Συντροφιάς Ελληνίδων Κυριών Αλεξάνδρειας», σχετικά με την πολιτιστική ζωή της ελληνικής κοινότητας των Αιγυπτιωτών της Αλεξάνδρειας, θα ήταν δυνατόν ταυτόχρονα να λάβει υπόψη του και το ότι το σαλόνι αυτό οργάνωνε, πέραν των τακτικών μηνιαίων εκδηλώσεων, και ορισμένες εκδηλώσεις που ήταν έκτακτες. Τέτοιες εκδηλώσεις, για παράδειγμα, αφορούσαν την περίπτωση του ποιητή Πέτρου Μάγνη, της ζωγράφου Θάλειας Φλωρά – Καραβία, αλλά και του μουσικού συνθέτη Κρίνο ντε Κάστρο. Η ίδια εξάλλου, είχε προβεί και στην καθιέρωση μιας σειράς διαφόρων διαγωνισμών μέσω των οποίων προσφέρονταν και χρηματικά έπαθλα. Οι διαγωνισμοί αυτοί είχαν σχέση με την συγγραφή διηγημάτων και διαφόρων λογοτεχνικών κειμένων από νεαρές κοπέλες και δεσποινίδες της κοινότητας της Αλεξάνδρειας.¹³⁷

---

¹³⁶Π. Καγκελάρης, *ό. π.*, σ. 364

¹³⁷Π. Καγκελάρης, *ό. π.*, σ. 364

Επίλογος

Υπό το πρίσμα λοιπόν, όλων των παραπάνω, καθίσταται εμφανές πως το έργο και η δράση της Αγγελικής Παναγιωτάτου εν γένει στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ζωής και της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης της Ελλάδας, υπήρξε κάτι πραγματικά πρωτοποριακό, αν λάβει κάποιος υπόψη του την ευρύτερη κατάσταση που υφίστατο στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, ως προς το ζήτημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών και των γυναικών. Μια κατάσταση, η οποία ήταν συνδεδεμένη ανέκαθεν με ένα πλέγμα συγκεκριμένων νοοτροπιών που αφορούσαν την τάση περιθωριοποίησης του γυναικείου φύλου σε πεδία, όπως αυτό της μόρφωσης.

Αυτή η νοοτροπία είναι δυνατόν να θεωρηθεί το αποτέλεσμα ορισμένων γενικότερων κοσμοθεωριών που είχαν καλλιεργηθεί φυσικά ήδη και από αρκετούς αιώνες πριν, και όπου εν μέρει και το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού κόσμου. Ένα παρελθόν δηλαδή που είχε κυριαρχηθεί αφενός μεν από την παρουσία και έντονη ιδεολογική επιρροή της Εκκλησίας κι αφετέρου είχε συνδεθεί και με την παρουσία των ελληνικών κοινοτήτων εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, παραγόντων δηλαδή, μέσω των οποίων άλλωστε είχε καλλιεργηθεί αυτή η διάσταση ενός έντονου συντηρητισμού ως προς την θέση του γυναικείου φύλου σε μια σειρά από πεδία του δημόσιου βίου. Αυτό φυσικά, αφορούσε, εν πολλοίς, και το χώρο της Εκπαίδευσης.

Βέβαια, από την άλλη μεριά, ήδη και από τα πρώτα ακόμα χρόνια της εμφάνισης και της ιστορικής πορείας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, τουλάχιστον σε ένα επίσημο, νομοθετικό επίπεδο είχε προβληθεί η διαδικασία της παροχής μόρφωσης και στα κορίτσια. Στην πράξη ωστόσο, είναι αλήθεια συγχρόνως, το ότι αυτή η επίσημη διακήρυξη, που είχε εκφραστεί επισήμως και κατά την περίοδο του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα κατά την δεκαετία του 1820, ότι δυστυχώς σε πολύ μεγάλο βαθμό η μόρφωση των κοριτσιών και των γυναικών είχε τεθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο.

Μια τέτοια κατάσταση που εν πολλοίς άλλωστε, είχε αποτυπωθεί συγχρόνως και κατά την διάρκεια του εικοστού αιώνα εντός της ελληνικής κοινωνίας (ειδικά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα) ήταν συνδεδεμένη βέβαια και με ένα σύνολο κάποιων ειδικότερων παραμέτρων και πραγματικοτήτων στην Ελλάδα εκείνων των εποχών. Πραγματικοτήτων δηλαδή, οι οποίες ήταν συνυφασμένες και με

τις οικονομικές συνθήκες μεγάλου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού, ιδιαίτερα του πληθυσμού στην ελληνική επαρχία.

Εδώ, με άλλα λόγια, εξαρχής για πολλές οικογένειες, ιδιαίτερα των κατώτερων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων, η ενασχόληση των κοριτσιών με την εκπαιδευτική διαδικασία -κι αυτό εξάλλου, αφορούσε συγχρόνως και την περίπτωση των αγοριών σε μεγάλο βαθμό σε αρκετές τοπικές κοινωνίες -θεωρούνταν μια περιττή πολυτέλεια, από τη στιγμή που ακόμα και τα κορίτσια από μικρές ηλικίες εντάσσονταν στην παραγωγική διαδικασία, ώστε να βοηθήσουν στην διαβίωση των οικογενειών τους.

Όλα τα παραπάνω, όπως φάνηκε διαμέσου και της σχετικής ανάλυσης πάντως, δεν σήμαιναν βέβαια και το ότι από πολύ νωρίς γενικότερα δεν είχε υπάρξει ο σχετικός προβληματισμός, ως προς το όλο θέμα. Αυτό το στοιχείο εξάλλου, πιο συγκεκριμένα, είχε αποτυπωθεί ταυτόχρονα μέσα και από την εμφάνιση ορισμένων σχολείων σε διάφορες περιοχές του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ήδη ακόμα και από τα πρώτα χρόνια του βίου του. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις της εμφάνισης σχολείων στα οποία υφίστατο η παροχή της βασικής και εγκύκλιας εκπαίδευσης και μόρφωσης και για τα κορίτσια σε διάφορα σημεία της Ελλάδας, όπως, επί παραδείγματι, στην ίδια την Αθήνα, αλλά και σε κάποια νησιά των Κυκλάδων. Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα παραδείγματα με περιπτώσεις σχολικών μονάδων, όπως εκείνες στην Σαντορίνη, την Τήνο ή τη Σύρο, τη Νάξο κλπ.

Εντούτοις όμως, είναι γεγονός εδώ συγχρόνως και το ότι αυτές οι προσπάθειες μάλλον θα μπορούσαν να θεωρηθούν πως ήταν μεμονωμένες. Ακόμα δηλαδή, είναι αλήθεια το ότι δεν είχε υπάρξει ένα πλαίσιο οργανωμένων προσπαθειών από την ίδια την Ελληνική Πολιτεία, αναφορικά με την προώθηση των σχετικών προσπαθειών σε αυτό το πεδίο. Οι όποιες προσπάθειες εξάλλου, είχαν κατά κύριο λόγο έναν ιδιωτικό χαρακτήρα και βασίζονταν στην χρηματοδότηση εκ μέρους ιδιωτών ή εκ μέρους ορισμένων τοπικών κοινοτήτων, σε συνδυασμό και με τις προσπάθειες ορισμένων ατόμων που έρχονταν από το εξωτερικό, όπως ήταν το προαναφερόμενο ζεύγος Hill.

Φυσικά, ως προς την περίπτωση της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, την ίδια στιγμή, μπορούμε να σημειώσουμε, ότι στην διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κι αυτό αποτυπώθηκε σε κάποιο βαθμό και στην διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, αν και σταδιακά πια σε μικρότερο βαθμό, τα ποσοστά φοίτησης κοριτσιών, σε σύγκριση με την περίπτωση των αγοριών ήταν σαφώς πολύ μικρότερα. Ο λόγος και εδώ ήταν άμεσα

συνδεδεμένος με την γενικότερη νοοτροπία της κοινωνίας της εποχής εκείνης έναντι του γυναικείου φύλου, μια νοοτροπία προερχόμενη και τροφοδοτημένη απόλυτα από την πατριαρχικού τύπου αντίληψη στα πλαίσια της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας. Και πάλι βέβαια, είναι αλήθεια το ότι από νωρίς δεν παύουν να υφίστανται ορισμένες σχετικές προσπάθειες, οι οποίες ήταν συνυφασμένες κυρίως όμως και πάλι με ιδιωτικές πρωτοβουλίες.

Αναμφίβολα στην πορεία ήδη του 19^{ου} αιώνα και στην ελληνική κοινωνία αρχίζει κάπως σταδιακά να αναδεικνύεται ένας έντονος προβληματισμός και έντονη συζήτηση, σχετικά με την παρουσία των γυναικών και στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Δεν υπάρχει εδώ αμφιβολία εξάλλου και το ότι από την άλλη μεριά, η ανάδυση ολοένα πιο ενεργά του γυναικείου φεμινιστικού κινήματος και στην Ελλάδα, μέσω της δράσης γυναικών, όπως ήταν η Παρρέν, επρόκειτο να παίξει σημαντικό ρόλο, ως προς το θέμα της προβολής σε μεγάλο βαθμό τουλάχιστον της όλης προβληματικής. Μέσω των συζητήσεων και όπου παράλληλα και αρκετοί φωτισμένοι άνδρες άλλωστε, στην πορεία επρόκειτο να αρχίσουν να προβάλλουν όλο και περισσότερο το ζήτημα περί της γυναικείας παρουσίας και στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.

Σε αυτό το σημείο, κάτι που ίσως θα πρέπει να τονιστεί είναι το ότι η προοπτική περί εκπαίδευσης των γυναικών στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας εκείνης της περιόδου, εν πολλοίς φαίνεται πως είχε αρχίσει να προβάλλεται ολοένα περισσότερο. Οι γυναίκες έχουν συνειδητοποιήσει τη σημασία της εκπαίδευσης στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα. γι' αυτό βγαίνουν στους δρόμους «όχι για να ζητήσουν πολιτικά δικαιώματα, αλλά για να ανοίξουν το πεδίο της γυναικείας δράσης, πηγαίνοντας προς το Πανεπιστήμιο και όχι προς τη Βουλή».¹³⁸

Οι περισσότερες από τις διεκδικήσεις δικαιωμάτων των γυναικών κατά την πρώτη φάση του φεμινιστικού κινήματος αφορούσαν την εκπαίδευση και την εργασία. Είχαν συνειδητοποιήσει ότι «το κοινωνικό σύστημα βασίζεται σε δύο άνισους τροχούς: έναν μορφωμένο, ελεύθερο άνδρα και μια αμόρφωτη, ανελεύθερη γυναίκα»,¹³⁹ που σημαίνει ότι η χειραφέτηση εξαρτάται από την εκπαίδευση. Έτσι, άρχισαν να αγωνίζονται για πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα και για εκπαίδευση με ίσους όρους με τους άνδρες, με στόχο να καλλιεργήσουν τη σκέψη τους και να

¹³⁸ Γαϊτάνου - Γιαννιού, *Είναι ελεύθερη η γυναίκα*., στο Ε. Σβορώνου, *Μικρασιατικών Ημερολόγιον του Έτους 1917*, Σάμος 1917, σ. 160

¹³⁹ Α. Γαϊτανοπούλου, *Η Ελληνίς εν τη καλλιτεχνία*, στο: Ε. Σβορώνου, *Μικρασιατικών Ημερολόγιον του Έτους 1910*, Σάμος 1910, σ. 93

βελτιώσουν τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Ήξεραν ότι μια οικονομικά ανεξάρτητη γυναίκα μπορούσε να θέσει τους δικούς της κανόνες στην προσωπική της ζωή, οπότε η επαγγελματική εκπαίδευση ήταν επείγουσα.

Το παράδειγμα της ίδιας της Αγγελικής Παναγιωτάτου από την Θηνιά της Κεφαλλονιάς, αναμφίβολα μπορεί να θεωρηθεί μια ενδεικτική περίπτωση, ως προς το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης. Η παρουσία της στα πλαίσια της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κυρίως από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και μετά, αναμφίβολα υπήρξε μια πολύ σημαντική επανάσταση για τα ελληνικά δεδομένα. Κάτι τέτοιο, κατά την προσωπική μας άποψη άλλωστε, αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία, από την άποψη, πως η Παναγιωτάτου είχε υπάρξει η πρώτη γυναίκα καθηγήτρια στην Ιατρική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Και άλλωστε εδώ ταυτόχρονα, είναι χαρακτηριστικό και το πώς το παράδειγμα της ακαδημαϊκής δράσης, αλλά και της ευρύτερης επιστημονικής και κοινωνικής προσφοράς της Αγγελικής Παναγιωτάτου ειδικά μετά τις αρχές του 20ου αιώνα, αποτέλεσε μια από εκείνες τις περιπτώσεις, με τις οποίες ουσιαστικά προβλήθηκε και προωθήθηκε ακόμα περισσότερο το δικαίωμα των Ελληνίδων στη μόρφωση. Κάτι τέτοιο εδώ μάλιστα, είναι συναφές και με το ότι η Αγγελική Παναγιωτάτου κλήθηκε να εκπληρώσει το όνειρό της, όχι απλά ως προς την στοιχειώδη, αλλά ακόμα και ως προς την ανώτατη, ακαδημαϊκή εκπαίδευση μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτιστικό και κοινωνικό πλαίσιο. Φυσικά εννοείται, πως ο αγώνας της αναφορικά με την χειραφέτηση των γυναικών μέσα από τις σπουδές τους ή το διδακτικό τους έργο και στο χώρο της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, είχε αντιμετωπίσει διαχρονικά τεράστια προβλήματα. Προβλήματα που τροφοδοτήθηκαν μέσα από τις προκαταλήψεις εις βάρος των γυναικών, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα.

Και η ίδια η Αγγελική Παναγιωτάτου είχε έρθει αντιμέτωπη πολλές φορές κατά τη διάρκεια της ακαδημαϊκής της καριέρας με τέτοιες προκαταλήψεις, ενώ από την άλλη μεριά, είχε να αντιμετωπίσει και την εχθρότητα είτε άλλων συμφοιτητών της την εποχή που σπούδαζε στην Ιατρική Σχολή Αθηνών ή αντίστοιχα κατά την περίοδο που είχε γίνει πλέον πανεπιστημιακή καθηγήτρια. Αυτό ωστόσο δεν θα εμπόδιζε την ίδια να αποφοιτήσει από την Ιατρική Σχολή Αθηνών το 1897, αλλά και να συνεχίσει μια λαμπρή ακαδημαϊκή καριέρα, ασχολούμενη ταυτόχρονα και με ένα

λαμπρό ερευνητικό έργο, όπως επίσης και με την έκδοση μιας σειράς σημαντικών ερευνητικών μελετών σε πεδία σχετικά κυρίως με την λοιμωξιολογία.

Πέραν όλων των παραπάνω και ενώ επίσης η Παναγιωτάτου έγινε η πρώτη υφηγήτρια της Ιατρικής Σχολής το 1908, αλλά επίσης και η πρώτη έκτακτη καθηγήτρια της Υγιεινής και Τροπικής Παθολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1938, επρόκειτο στην διάρκεια του βίου της να προσφέρει πολλά και ως προς το φιλανθρωπικό πεδίο. Αυτό το τελευταίο στοιχείο μάλιστα, είχε εκφραστεί ιδιαίτερα μέσα από την περίπτωση του έργου της με διάφορους φιλανθρωπικούς συλλόγους και σωματεία στα πλαίσια της ελληνικής κοινότητας στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου είχε ζήσει για πολλά χρόνια. Δεν είναι άλλωστε, τυχαίο και το ότι η Παναγιωτάτου με διαθήκη της επρόκειτο να χαρίσει στην ελληνική κοινότητα της αιγυπτιακής μεγαλούπολης το σπίτι της, μετά το θάνατό της.

Αυτό το τελευταίο στοιχείο, αναφορικά με την περίπτωση της Παναγιωτάτου, κρίνουμε, πως είναι ενδεικτικό και ως προς την εξής διάσταση: το ότι, με άλλα λόγια, μέσω του παραδείγματος της, δεν αναδείχθηκε μόνο η σημασία της χειραφέτησης και της παροχής ισότιμων δικαιωμάτων προς τις γυναίκες, αναφορικά με το θέμα περί εκπαίδευσης και μόρφωσης. Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται και η σημασία της κοινωνικής προσφοράς και βοήθειας των επιστημόνων προς το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Στο παράδειγμα της Παναγιωτάτου εξάλλου, κάτι τέτοιο είναι συνδεδεμένο εδώ και με το σκεπτικό του ότι η ίδια είχε μια βαθιά κοινωνική συνείδηση σχετική με μια πραγματική προσφορά προς την κοινωνία με κάθε τρόπο.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

α. Αρχεία

Αρχείο Α.Π.Θ., Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Συνεδρία 434 (18 Οκτωβρίου, 1945)

Αρχείο Α.Π.Θ., Πρακτικά συνεδριών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Συνεδρία 213 (3 Ιουνίου 1933)

Ζερβός Θ., Πρότασις Νόμου, Παράρτημα της Εφημερίδος των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος Η', συν. Α' (20 Οκτωβρίου 1879 - 17 Απριλίου 1880): ρα'

Πρόγραμμα δημοτικού σχολείου, ανώτερου Παρθεναγωγείου και διδασκαλείου κοριτσιών – Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαίδευσης, Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, 1(2012): 234 – 252

β. Ομιλίες

«Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, Ανεκοινώθη υπό του κ. Γ. Ιωακειμίδου, 19 Μαΐου 1949

«Παθολογία - Ανασκόπησις περιπτώσεως εξωεντερικής αμοιβαδώσεως», υπό Αγγελικής Παναγιωτάτου, Ανεκοινώθη υπό του κ. Γ. Ιωακειμίδου, 19 Μαΐου 1949

γ. Άρθρα Περιοδικών

Γαϊτανοπούλου Α., (Σίβυλλα), «Η Ελληνίς εν τη καλλιτεχνία», στο: Ε. Σβορώνου, Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του Έτους 1910, Σάμος 1910

Γαϊτάνου - Γιαννιού, «Είναι ελεύθερη η γυναίκα;», στο Ε. Σβορώνου, Μικρασιατικόν Ημερολόγιον του Έτους 1917, Σάμος 1917

Διαβάτης, «Η χθεςινή συνεδρίασις της πανεπιστημιακής συγκλήτου. Αι γυναίκες υφηγήτριαι», στο Εμπρός, 25 Μαΐου 1908

Εφημερίς των Κυρίων, 1887, τεύχος 10, 3

Λιγεία (1909). «Κάτι για τη Χειραφέτηση», στο περιοδικό Ο Νουμάς, 330 (8 Φεβρουαρίου 1909)

Παρρέν Κ., «Ομιλία του Λυκείου Ελληνίδων», στο Εφημερίς των Κυρίων αρ. φ. 1001 (1 – 15 Μαρτίου 1911)

Παρρέν Κ., Ελληνίδες επιστήμονες, Εφημερίς των Κυρίων, αρ. φ. 246, 9.2.1892

Παρρέν Κ. Ελληνίδες Επιστήμονες, στο Εφημερίς των Κυριών, αρ φ. 950, (15-30 Ιουνίου 1908)

δ. Νόμοι

Ν.Δ. 26 Αυγούστου 1914, «Περί ιδρύσεως διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδευσεως», στο Φ.Ε.Κ., 335, 19 Νοεμβρίου 1914

Νόμος ΒΤΒ΄, 12.7.1895, Περί εξετάσεων εν τοις γυμνασίοις και ελληνικούς σχολείους», Φ.Ε.Κ. 14

ε. Διαδικτυακές Πηγές

«Ομιλία του αντεπιστέλλοντος μέλους Κας Αγγελικής Παναγιωτάτου», στο Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών – Έκτακτος Συνεδρία της 11^{ης} Νοεμβρίου 1950, Προεδρία Αναστασίου Ορλάνδου, στο <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/21432?lang=el>

«Ομιλία του αντεπιστέλλοντος μέλους Κας Αγγελικής Παναγιωτάτου», στο Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών – Έκτακτος Συνεδρία της 11^{ης} Νοεμβρίου 1950, Προεδρία Αναστασίου Ορλάνδου, στο <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/21432?lang=el>

Σταματογιαννοπούλου Μ., *Ο κόσμος των γυναικών: Παράδοση και νεωτερικότητα στη Μυτιλήνη κατά το τέλος του 91^{ου} αιώνα (Εισαγωγική Μελέτη στην ιδιωτική αλληλογραφία του Αρχείου Κουρτζή)*, στο http://www.ergani.org.gr/document_library, 2010

Β. Βιβλιογραφία

Αβδελά Ε., *Ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα: 19^{ος} – 20^{ος} αιώνας – φάκελος υλικού για το μάθημα*, Αθήνα 1998

Βιγγόπουλος Ηλ., *Σύντομη αναφορά στους πρωτεργάτες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού: Φώτης Φωτιάδης, Αλέξανδρος Δελμούζος, Δημήτρης Γληνός, Μανόλης Τριανταφυλλίδης*, Αθήνα 1984

Δαλακούρα Κ., *Η εκπαίδευση των γυναικών – οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18οε -20^{ος} αιώνας). Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*, Αθήνα 2015

Δαλακούρα Κ. - Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Αναδιαμορφώνοντας την ταυτότητα των γυναικών (Μεσοπόλεμος – Μεταπολίτευση)*, στο *Η εκπαίδευση των*

γυναικών -Οι γυναίκες στην Εκπαίδευση (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας). Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση, Αθήνα 2015

Δερτιλής Β.Γ., *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1750 – 2015*, Ηράκλειο 2018

Δημαράς Αλ., *Εκπαιδευτικός Όμιλος, Κατάλογος Μελών 1910 – 1927. Σύνθεση -Περιγραφή -Εκτιμήσεις*, Αθήνα 1994

Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 -1893)*, Αθήνα 1986

Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., «*Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση -Γυναίκες και επιστήμη στην Ελλάδα (1890 -1976)*», στο Δαλακούρα Α.& Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση*, Αθήνα 2015

Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 ως το 1930: Λόγος – αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου*, στο *Ζητήματα Ιστορίας και ιστοριογραφίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 2006

Θαναηλάκη Ο., *Γυναικείες μαρτυρίες στις σελίδες της ιστορίας*, Αθήνα 2013

Θέου Ε. - Ρούσσου Α. - Ταραμπάνη Α., *Η εκπαίδευση των κοριτσιών τον 10ο αιώνα. Παρθεναγωγεία και Οικοκυρικές Σχολές*, διπλωματική διατριβή, Αλεξανδρούπολη 2013

Καγκελάρης Π., *Αγγελική Παναγιωτάτου - Καίτη Καγκελάρη: Δύο Κεφαλλονίτισσες στην Αλεξάνδρεια και τα Φιλολογικά τους σαλόνια*, Αργοστόλι, Κεφαλονιά 1991

Κωνσταντινίδου Α.Γ., *Τα φιλολογικά σαλόνια των Ελληνίδων της Αιγύπτου*, Αθήνα 1966

Μαρκέτος Σπ., *Αγγελική Παναγιωτάτου (1878- 1954): Η πρώτη γυναίκα καθηγήτρια στην Ιατρική Σχολή των Αθηνών*, Αθήνα 2005

Μαστροδημήτρης Δ., *Πρόλογοι Νεοελληνικών Μυθιστορημάτων (1830 - 1930)*, Αθήνα 1985

Μπακαλάκη Α., *Η Εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα 1987

Παλιβάνη Α. - Χατζηκωνσταντίνου Δ., *Η εκπαίδευση των κοριτσιών τον 19^ο αιώνα*, μεταπτυχιακή διατριβή, Αλεξανδρούπολη 2003

Παναγιωτάτου Α., *Ο αγώνας της ζωής μου*, Αλεξάνδρεια - Αίγυπτος 1951

Σακκής Δ.Α., *Η Εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωνική Περίοδο (1833 – 1843)*, Αθήνα 1997

Σακκής Δ.Α., *Τελεσφόρες και ατελέσφορες προσπάθειες για την οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος: αρχειακές έρευνες σχετικές με την επαρχία Θήρας*, Αθήνα 2002

Σακκής Δ.Α., *Νεοσύστατο ελληνικό κράτος (1833 – 1848): οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνιστώσες της εκπαιδευτικής πραγματικότητας*, Αθήνα 2001

Σακκής Δ.Α., *Η Εκπαίδευση στο Νομό Αχαΐας και Ήλιδος κατά την οθωνική περίοδο*, στο *Πρακτικά του Τριήμερου Πανελληνίου Συνεδρίου του Πανεπιστημίου Κρήτης*, με θέμα *Η Έρευνα στην Προσχολική Εκπαίδευση*, Ρέθυμνο, 21 – 23 Οκτωβρίου 1999, τόμος 3^{ος}, Αθήνα 2002

Σκοπετέα Ελ., *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος*, Αθήνα 1998

Σμυρναίος Α.Λ. - Γκόβαρης Χ., *Θρησκευτικές ταυτότητες στη Σύρο κατά το 19^ο αιώνα: Η εμπορευματική τους διύλιση, στο Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 ως σήμερα)*, Δ΄ Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9 - 12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. 3, 2010

Τζανάκη Δ., *Δούλα και κυρά: Όψεις εθνικισμού – Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών χρόνων, 1836 – 1897*, Αθήνα 2007

Τζήκας Χρ., *Πανόραμα ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και απόψεις, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821- 2011)*, Αθήνα 2011

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830 – 1922)*, Αθήνα 1987

Φούκας Β., *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: Σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926 – 1940)*, Θεσσαλονίκη 2009

Χρήστου Θ., *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801 -1857). Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1996

Χρήστου Θ., *Το εκπαιδευτικό σύστημα, 1881 -1910. Αιτήματα, μεταρρυθμίσεις και ελλείμματα*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, Τόμος 11, Αθήνα 2006

Χρήστου Θ., *Η ίδρυση του Πανεπιστημίου*, στο *Αθήνα - Μόναχο, Τέχνη και Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 2000

Bonnie S.M., *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, Volume 4, Oxford UK 2008

Ersoy A. - Gorny M.J. – Kechriotis V., *Modernism: The Creation of Nation States*, Central European University Press 2010

Geropeppa M. – Altis D. – Dedes N. – Karamanou M., *The First Women Physicians in the History of Modern Greek Medicine: Maria Kalapothakes (1859 – 1941) and Angelique Panayotatou (1878 – 1954)*, ActaMedico - HistoricaAdriatica 2019

Kerschesteiner G., *Έννοια του Σχολείου Εργασίας ή το σχολείον του μέλλοντος*, Αθήνα 1916

Mikula T., *The Industrial Revolution in national context: Europe and USA*, Cambridge 1996

Offen K., *European Feminisms, 1700 – 1950: A Political History*, New Jersey 2000

Schirmacher, *The Modern Woman's Rights Movement: A Historical Survey*, translated by Carl Conrad Eckhardt, New York 2010

Tomara - Sideri M., *Women's status in the Greek colonies of Egypt. In Tatsoglou Ev., (eds.). Women, gender and diasporic lives: Labor, community and identity in Greek migrations*, Lanham 2009

Wilson K., *An Encyclopedia of Continental Women Writes*, V. 1, Λονδίνο 1991

Παράρτημα

Εικόνα 1:

Η Αγγελική Παναγιωτάτου το έτος 1908

Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B3%CE%B3%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Panagiotatou_Aggeliki.jpg

Εικόνα 2:

Το εξωτερικό της οικίας της Αγγελικής Παναγιωτάτου στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου

Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B3%CE%B3%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%AC

[%CF%84%CE%BF%CF%85#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:0](#)

[Villa Panagiotatou Ptomemy 1st.png](#)

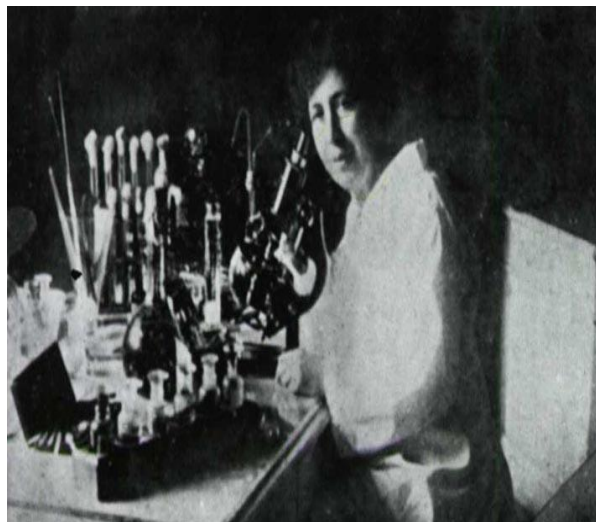

Εικόνα 3:

Το γραφείο της Αγγελικής Παναγιωτάτου στο σπίτι της στην Αλεξάνδρεια

Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%B3%CE%B3%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%89%CF%84%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:8_t he_desk_of_Panagiotatou.png

Εικόνα 4:

Η Αγγελική Παναγιωτάτου στο εργαστήριο της κατά την δεκαετία του 1930

Πηγή:

https://www.flowmagazine.gr/aggelikh_panagiwtatou_h_prwth_kathigitria_ugieinis_sthn_ellada/

Εικόνα 5:

Η Αγγελική Παναγιωτάτου μαζί με την αδερφή της Αλεξάνδρα σε νεαρή ηλικία

Πηγή:

<https://www.hellenicaworld.com/Greece/Person/gr/AngelikiPanagiotatou.html>

Περίληψη

Η Αγγελική Παναγιωτάτου ήταν η πρώτη υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, η οποία παράλληλα υπήρξε πολύ σημαντική επιστημών ιατρός και ερευνήτρια, ειδικότερα στο πεδίο των λοιμωδών νόσων. Η Παναγιωτάτου με την παρουσία, το διδακτικό της έργο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά και με την παρουσία της αργότερα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου αποτέλεσε ένα από εκείνα τα πρώτα παραδείγματα δυναμικών γυναικών, που με την επιμονή τους, επρόκειτο να ανοίξουν το δρόμο για μια από τις σημαντικότερες μορφές χειραφέτησης των γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα, με άλλα λόγια την χειραφέτηση μέσα από το χώρο της εκπαίδευσης.